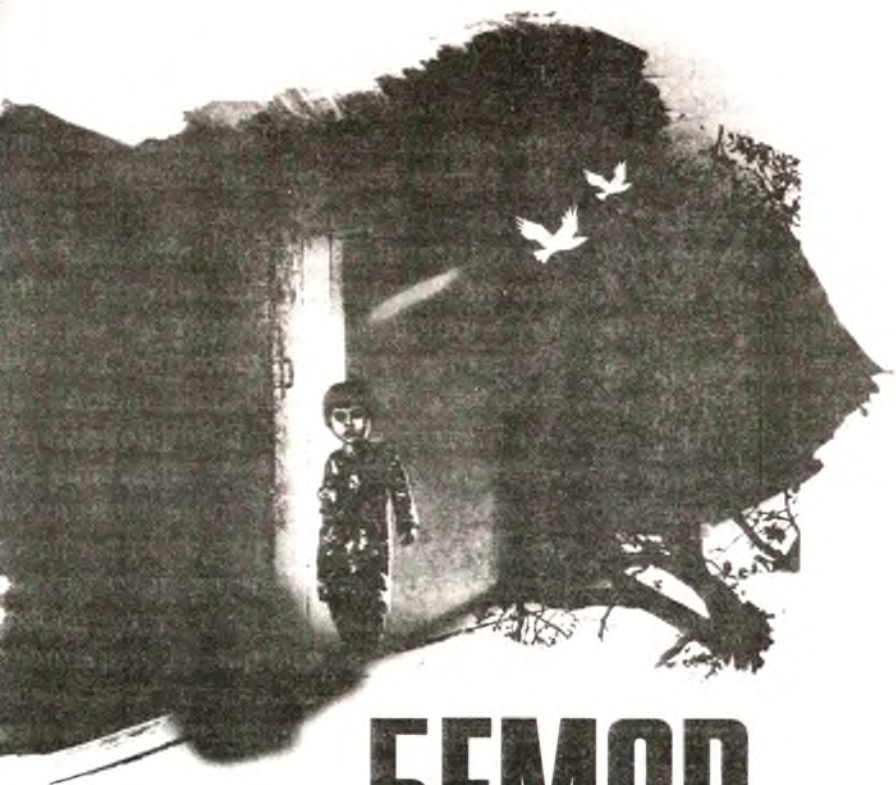

CH0000033797

БЕМОР

Абдулла Қаххор

БЕМОР

Абдулла Қаҳҳор

ТОШКЕНТ
«АДАБИЁТ УЧҚУНЛАРИ»
2018

УЎК: 179.10.6
КБК: 84.10(Зўзб)
Қ – 30

Қахҳор, Абдулла

Бемор: хикоялар. Абдулла Қахҳор. – Тошкент:
Адабиёт учқунлари. 2018. – 112 бет.

ISBN 978-9943-5256-1-0

УЎК: 179.10.6
КБК: 84.10(Зўзб)

ISBN 978-9943-5256-1-0

© Абдулла Қахҳор, «Бемор». «Адабиёт учқунлари», 2018 йил.

ХОТИНЛАР

Асқар ота инқилоб учун қурол кўтарган ўзбек аёлларидан Маърифатхон воқеасини эшитганидан бери унинг қабрини зиёрат қилиш ниятида юрган эди. Қиш кунларининг бирида қулай пайт келди: бир неча овчи ўша томонга – дарё бўйига овга чиқадиган бўлиб қолди. Асқар ота шуларга қўшилди.

Милтиқлар тахт, отлар тайёр, лекин кимнингдир қуш олиб келишини кутишар эди. Асқар ота кўзига ювошроқ кўринган бир отни синамоқчи бўлиб минган эди, от анхорга интилди. Шу онда майин бир товуш:

– Отажон, суғорманг! – деди.

Асқар ота отнинг бошини тортиб, орқага қаради. Пахталик нимча, қўпол ағдарма этик кийган ёшгина бир жувон турар эди.

– Йўқ, қизим, суғормоқчи эмасман. Бу отларнинг ичида ювошроғи қайси?

– Ювошроғими? Менинг отимни мина қолинг.

– Ўзинг-чи?

– Менга бари бир.

Бу гап Асқар отага, умрида бир марта от миниб, ўзини зўр чавандоз ҳисоблаган ёш боланинг кўрелигидай туюлди.

Қушга кетган киши қушни олиб келди. Овчилар отланишди. Асқар ота жувоннинг отини мингани иккиланиб турган эди, ўзи жиловидан ушлаб:

– Мининг, ота! – деди.

Асқар ота ноилож минди. Жувон саройга кириб кўк той миниб чиқди. Той унинг остида гижинглар, ўзини у ёқдан бу ёққа ташлар эди. Бунни кўриб Асқар отанинг кайфи учиб кетди.

– Қизим, бўлак от йўқ эканми?

– Нима эди?

– Бу отинг... овга ярамайди.

– Мен овга бормайман, отажон, иккинчи МТС га кетяпман. Жувон тойни бемалол енгиб кетаётган бўлса ҳам қишлоқдан чиққунча Асқар ота жуда толиқиб кетди, чунки той ҳар ўйноқлаганда энтиқиб, нафаси ичига тушиб кетар эди. Жувон бунни пайқаб бораётган экан:

– Хавотир бўлманг, ота, йиқилсам ер кўтарарди, – деб кулди.

– Хавотир бўлмайман, қизим, лекин бу отинг гаплашиб кетгани қўймапти-да. Алиштириб олсанг гаплашиб, чақчақлашиб кетар эдик.

Овчилар хийла илгарилаб кетди. Жувон тизгинни сал бўшатган эди, шунга маҳтал бўлиб турган той бирданига кўтариб кетди. Асқар ота аввал кўрқди, кейин жувоннинг от чопишини кўриб, шунчалик завқи келдики, отига устма-уст камчи босганини ўзи ҳам билмай қолди. Жувон саман от миниб уни кутиб турар эди.

– Отга жуда эпчил экансан-ку, қизим! Баракалла... Нима иш қиласан?

– МТС да тракторчиман.

Асқар ота уни бошдан-оёк кузатиб чиқди. Жўнашди. Иккала от бир қиёмда, баравар қадам ташлаб борар эди.

– Отга ҳам ишинг тушиб турадими?

– Хозир унча ишим тушмайди.

– Илгари ишинг тушармиди? Куёвинг нима иш қилади?

– У киши ҳам тракторчи эдилар. Хозир фронтда.

– Қачон кетган?

– Уруш бошланган кунлари.

– Фарзанд борми?

– Бор. Ўғлим бор. Отни ўрганишимга шу бола сабаб бўлган.

– Бола сабаб бўлган?

– Ҳа. Мен сизга айтсам, отажон, урушдан илгари биздан хомлик ўтган экан: уй қилибмиз, рўзғор қилибмиз; ўртоғим катта-катта топиб келганига, мен яхши-яхши тикканимга, пиширганимга хурсанд бўлиб юра берибмиз. Мен етти йиллик мактабни битирганимдан кейин ўртоғим «бас, камлик қилса, кейин ўқийсан», дедилар. Ишламадим ҳам. Шу билан «уй қизи» бўлиб қолавердим. Бунинг оқибати шу бўлдики, уруш бошлангандан кейин тенгқурларим жой-жойини топиб олганда мен шошиб қолдим; уларнинг эрлари кўнгиллари ўсиб жўнаганда, менинг эрим ўксиб жўнади... Ўртоғим жўнаган куни эртасига кечкурун ховлига Комила холам келдилар. Ўзингиз биласиз, у киши фронтга кетган йигитларнинг ҳаммасини ҳам ўз фарзандларидай кўрадилар; хол-ахвол сўрадилар, кейин: «Қани энди, кизим, юртдан қарзингни уз, қўлингдан нима иш келади?» дедилар. Аламимга чидолмай турган эдим. «Уй қизи бўлиб ўтиришдан бошқа

хамма иш келади!» деб жавоб бердим. Ўғлим олти ярим ойлик эди. «Ундок бўлса, — дедилар, — боланг тўғрисида ташвиш тортма, мен бола боқишни сендан яхши биламан». Орадан бир hafta ўтгандан кейин мени МТС га бошлаб бордилар. Шу кишининг укалари бригада механиги эканлар. Шу кишининг кўлларида икки ой жуда каттиқ ишладим. Ўн беш кунлик синовдан кейин тракторчи номини олдим. Тенгқурларим ичида юзим ёруғ бўлди. Болага буткул Комила холам қарадилар. Мен кунига бир марта пешинда рўпара келган отни миниб, эмизгани келар эдим. Отни шунда ўрганганман...

— Куёвинг «камлик қилса, кейин ўқирсан», деб сени кийнаб қўйибди-да!

— Мендан кўра ўзи кўп кийналди. Уйда ўтиришимга ўрганиб қолган эмасми, кўчага чиқшим соғ тишини суғуриб олгандай бўлди. Шундай бўлишини билар эдим. Бир хатида бундай дебди: «Катта походдан кейин ҳозир дам олиб ўтирибмиз. Жуда чарчаганман. Биласизми, киши чарчаган вақтида кўнгилни ғаш қиладиган хаёлларга боради. Ҳозир соат тўққиздан йигирма дақиқа ўтди. Мен сизга хат ёзиб ўтирибман. Шу дақиқада сиз нима қилиб ўтирган экансиз?..» Мен бу гапга унча оғринмадим, эркак киши баъзан шунака юраги торлик қилади, деб қўя қолдим. Орадан уч кун ўтмай яна хат келди. «Янги йилга оз қолди, — дебди, — янги йилни қаерда қарши оласиз? Ўртоқларингизни уйга чақирасизми, ўзингиз бирон ерга борасизми? Уйга чақирсангиз Қримдан номингизни ёздириб келган ниёламда ўзингиз чой ичинг!» Мен бунга қискача жавоб ёзиб, «Янги йил сиз эсон-омон келган

куни киради», дедим. Бу хатим бориб етмасдан тагин хат келди:

«Янги йил кечаси тушимга кирдингиз: кимнингдир айвонида биров билан гаплашиб турибсиз. Тонг ёришганда уйга қайтиб келдингиз, бетингизни ювмасдан, ухлаб ётган боланинг юзидан ўпдингиз...» Бу гап жон-жонимдан ўтиб кетди.

Жувон энгашиб отнинг ёлини силади. Унинг ҳаракати, ўпкаси тўлиб, гапдан тўхташ учун бахона излаётганини кўрсатар эди. Асқар ота буни фаҳмлаб, ўзини билмасликка солди. Жувон анчадан кейин коматини ростлади ва қор босиб ётган узок адирнинг этагида қорайиб турган кишлокни кўрсатди.

– Иккинчи МТС ҳу ўша ерда. Мен ана у сўқмоқдан юрсам ҳам бўлади. Лекин сизни нарироққача кузатиб, катта йўлдан кета қолай. Айтгандай, овга милтиксиз боряпсиз-ку, отажон?

Жувон бошда МТС га бораман деганда Асқар ота МТС ни негадир дарё бўйига яқинроқ ерда деб ўйлаган экан, ҳозир хайрон бўлиб қолди. У ўзининг ниятини айтиб, агар жувон овга борадиган бўлса, МТС га бирга боришини айтди. Жувон Маърифатхонга жуда ихлосманд экан, бу таклифни дарров қабул қилди. Булар, овчиларга «кетаверинглар» ишорасини қилиб, сўқмоққа бўрилишди. Овчилар кўчма қумлар орасига кириб, кўздан йўқолди.

Кишлокнинг кираверишида талай болалар муз тийғанмоқда эди. Булар иккита отликни кўриб, йўл бўйига тизилишди. Отлиқлар яқинроқ келганда етти-саккиз ёшлардаги киз бола бир қўли билан тўннинг устидан иштонини маҳкам ушлаб, уларга қарши югурди.

– Собирахон опа!

Жувон отнинг бошини тортди.

– Опанг ўргилсин! Бери кел, кўлингни бер! – жувон кизни отга миндириб олди. – Вой, музлаб кетибсан-ку! Кимнинг кизисан?

– Бозорвой аканинг... Тоғамнинг байроқларини қачон қайтиб берасиз? Олиб кетгансиз-ку...

– Вой, Нормат аканинг жияни бўласанми? – деди жувон ва Асқар отага тушунтирди. – Қўзғи шўдгорда кўчма байроқни биз олган эдик, шунини айтаётибди... Тоғанг уйдадилар?

– Тоғам раёнга кетганлар. Укачамга бешик олиб келадилар.

Каттакон бўжун остидаги кизил дарвозадан темир бочка юмалатиб чиққан бир мўйсафид коматини ростлаб буларга бир каради-да, югурганича кириб кетди. Булар етиб боргунча дарвозадан уч киши чикди. Булар, кичиги йигирма, каттаси ўттиз ёшлардаги нихоятда келишган йигитлар эди. Буларнинг жувонга қилаётган муомаласини кўриб, Асқар ота йўл бўйи уни сансираб келганидан қаттиқ хижолат тортди. Йигитлар, кейинчалик келган халиги мўйсафид ҳам, уни шунчалик иззат қилишар эдики, Асқар ота бу жувоннинг оддий тракторчигина эканига шубҳаланиб қолди. Бироқ орада ўтган бутун гап ремонт, эҳтиёт қисмлар, бригада, ёнилғи тўғрисида борди ва ҳатто ҳазил, ўрни келиб, қилинган бир-икки аския ҳам шу мавзудан четга чиқмади. Асқар ота эркаклар қошида кўн мухтарам хотинларни кўрган, лекин буларнинг кўпчилиги раис, мудир, директор дегандай раҳбарлик ўриндаги хотинлар эди. Бу оддий тракторчи жувонга бўлган эҳтиром уни айрим ўринга қўяр эди. Асқар

ота ичида «Эринг халигидай хатлар ёзган бўлса, сени яхши билмас экан; сен ўз кадрингни биласан, ўз кадрини билган хотинга эркак киши ёмон кўз билан қарагани ботинолмайди» деб қўйди; бу ганини ҳозир ўзига айтгиси ва эрининг ўша хатига нима деб жавоб ёзганлигини сўрагиси келар эди.

Бирок хан-наш дегунча етти-саккиз чоғли хотин-халаж тўнланиб бу гапларнинг мавриди бўлмади қолди. Булар Собирахоннинг ёру дўстлари, ўртоқлари эди. Аскар ота бу ҳурматли жувон бошқа хотинлардан рафтори билан ажралиб турар деган бир ўйда эди, бироқ Собирахон ёру дўстлари орасида шуларнинг бири бўлиб қолганини кўриб, ажабланди. Булар кимнингдир ўйига киришганда, Собирахон ҳатто тўрга ўтгани ҳам унамади. Бошқалар унча қисташмади ҳам. Тўрга Аскар ота билан ўрта ёшлардаги икки хотинни ўтказишди. Аскар ота шунча хотиннинг ичида якка ўзи бўлганлигидан нечүкдир ўнғайсизланар ва ҳар қайсига алоҳида-алоҳида «яхшимисиз» дер ва дуо қилар эди.

Дераза ёнида турган кимдир:

— Оқсоқол келяпти, — деди.

«Оқсоқол» деганда Аскар отанинг кўз олдига ўз тенгқури, бирон мўйсафид келиб, анча енгил тортган эди, эшикдан кирқ ёшлардаги бир хотин кирди. Хамма ўрнидан турди. Аскар ота ҳам турмоқчи бўлган эди, оқсоқол етиб келиб елкасидан босди.

— Кимирламанг, отахон! Сиз келганда биз турсак ярашади, биз келганда сиз турсангиз хунук кўринади.

Оқсоқол кишлоқ кенгашининг раиси эди. У, Собирахон билан қучоқлашиб кўришди, шу пайт

обрез бўйида пиёз тўғраётган бир қизга кўзи тушиб:

– Баҳри! Ху, афтинг курсин! – деди.

Баҳри ранги бўзариб, қўлидан пичоқ тушиб кетди.

– Нима қилдим, опажон?

– Дард!

Баҳри кўзи жавдираб ҳаммага бир-бир каради ва бирдан қизариб, кўзига ёш келди.

– Нима гуноҳ қилдим?..

– Нега эрингга хат ёзмайсан?

– Вой бундан бўлак ҳам тухмат борми? Нега хат ёзмас эканман? Мана, сўранг!

– Хат ёзмаслигингни булар биладими, эринг биладими? Ма, ўқи-чи, хат ёзар экансанми, йўқми?

Хатни Собирахон олиб, кўк қалам билан остига чизилган ерини ўқиди:

«...Баҳрихон бир кўй билан бир кўйлаклик атлас мукофот олган экан. Шунини нима учун олганлигини сўраб икки мартаба хат ёздим, айтмади. Мумкин бўлса, ўртоқ Иброҳимова, шу тўғрида менга ўзингиз маълумот берсангиз...»

– Хўш? – деди оқсоқол.

Баҳри энги билан кўз ёшини артар экан, кулимсиради.

– Хат ёзмайди демабдилар-ку! Шошманг, опажон, мен сизга тушунтириб берай. У киши ўтган йили «Қизил юлдуз» ордени олганларида «Орденни нима учун олдингиз?» деб уч марта хат қилдим, учала хатимга ҳам «сени мудофаа қилишда айрим иш кўрсатганим учун олдим», деб жавоб қайтардилар, анигини ҳеч айтмадилар. Мен ҳам мукофотни нима учун олганлигимни

айтмадим, хатларига «сизни эсимдан чиқармаган-
лигим учун олдим», деб жавоб бердим.

Жиддий гап кулги билан тугаб, оқсоқол уни
ноҳақ уришгани учун ўсал бўлди. Асқар ота,
Баҳри ҳеч бўлмаса ўзича дўнғиллаб кўяр деб ўй-
лаган эди, ундоқ қилмади. У, боягидай очилиб,
ишини қилаверди. Шундан кейин Асқар ота унга
алоҳида эътибор билан разм солган эди, кўзига
жуда ёш кўринди.

– Нечага кирдинг, қизим?

Баҳри Асқар отага ер остидан бир қараб, сўнг
жавоб берди:

– Ўн саккизга кирсаммикин, кирмасаммикин,
деб ўйланиб юрибман.

Оқсоқол, Асқар ота бу саволни нима учун
берганини фаҳмлаб, тушунтирди:

– Эринг деймиз-у, лекин у йигитга ҳали тек-
кан эмас, сўз берган, холос... Урушга кетаётган-
да нима дегансан, Баҳри?

«Агар сиздан бўлакни десам, душмандан орт-
ган ўқларингиздан бирига кўксим нишона бўл-
син». Шундоқ деганмисан?

Баҳри қизариб, жавоб бермади. Асқар ота-
нинг назарида, Баҳрининг бу сўзи гул кўтариб,
ашула айтиб ох чекиб, зўр келганда ҳатто пича
кўз ёши тўкиб арз қилинадиган, лекин анчайин
қаршиликка учраса чок-чокидан сўкилиб кетади-
ган муҳаббатнинг эмас, гулсиз, кўз ёшисиз арз
қилинадиган ва қаршиликка учраган сайин камол
топадиган муҳаббатнинг ифодаси эди. Биринчи
хил муҳаббат тилда, иккинчи хил муҳаббат дил-
да бўлади. Биринчи хил муҳаббатдан гул би-
лан кўз ёши олиб ташланса, чунончи, парранда
муҳаббатидан фарқ қилмайди. Парранда билан

инсон орасида қанча фарқ бўлса, биринчи хил муҳаббат билан иккинчи хил муҳаббат орасида ҳам шунча фарқ бор. Асқар ота шу сўзларни кўнглидан ўтказди-ю, Баҳрига нисбатан кўнглида мавж урган меҳрини ифодалайдиган бирон калима ҳам сўз тополмай, фақат:

– Умринг узоқ бўлсин, кизим! – деди.

Уй эгаси дастурхон ёзар экан:

– Умридан шунча узоқ бўлгандан кейин, Худо хоҳласа умри узоқ бўлади, – деб сўз ўйини қилди.

Кимдир «пиқ» этиб кулиб юборди. Нима гап эканини англай олмаган Асқар ота ўзидан ўзи қаттиқ хижолат тортди. Оқсоқол буни фаҳмлаб, тезроқ уни хижолатдан чиқаришга шошилди.

– Қишлоғимизда Умри, Умринисо деган бир хотин бор эди, шуни айтаётибди, – деди.

Асқар ота бу жавобга қаноат қилмай:

– Ким ўзи у, қанақа хотин? – деди.

Унинг саволига оқсоқол ҳам ва бошқа ҳеч ким ҳам жавоб бермади. Оғир жимлик чўкди. Шундай жимлик чўкдики, бу хилдаги жимлик айтгани тил бормайдиган, эслашни кўнгил кўтармайдиган бирон даҳшатли фожиага учраб ҳалок бўлган кишининг номи беҳосдан тилга олинган вақтда бўлади. Жимлик узоқ давом этди. Бунинг сирини англай олмаган Асқар ота яна сўз қотгани истиҳола қилди.

Собираҳон кўйнидан бир даста қоғоз чиқариб оқсоқолга берди ва секин:

– Бўтабой ака раёнга кетган эканлар, шуни бериб қўясиз, – деди. – Биз отам билан дарё бўйига бормоқчимиз.

Бу киши Маърифатхон опанинг қабрини зиёрат қилмоқчи эканлар, бирга бориб келайлик, дедилар. Қайтишда тушолмасмиз...

Маърифатхон номи айтилиши билан суҳбатга яна жон кирди. Аёллардан икки киши булар билан бирга борадиган бўлди. Булардан бири қишлоқ мактабининг қоровули ва фарроши – Қумринисо деган нимжонгина бир хотин, иккинчиси – фронтча ишлайдиган ёшлар бригадасига яқинда бригадир бўлган йигирма беш ёшлардаги Рисолат деган норғул бир жувон эди. Рисолатнинг эри аскарликка 1942 йилнинг баҳорида кетган ва ўшандан бери гоҳ Ленинободдан, гоҳ Олмаотадан хат ёзар экан.

Жўнагани отланаётган оқсоқол:

– Собирахон, Баҳрини ҳам олиб боринглар, ўйнаб келсин, – деди.

Баҳри боргиси келса ҳам, ниманингдир андишасини қилиб турган экан, шекилли, бу гапни эшитиб гўё қанот чиқарди. У, ҳаммадан бурун отланиб, йўлга чикиб турди.

Жўнашди.

Баҳри хийла олдинда Рисолат билан бирга борар ва отнинг қадам ташлаши мақомига ашула айтар эди.

Асқар ота Собирахон билан Қумринисодан ҳам кейинда, отни ўз майлига қўйиб, хаёл суриб борар эди.

Одамлар шундайки, бор нарса аста-секин йўқолса ҳам пайқайди, лекин йўқ нарса аста-секин пайдо бўлса пайқамайди. Асқар ота ўйлаб қараса, хотинлар суҳбатида сира бўлмаган экан ва бугунги суҳбат кўзини очиб юборибди: кўзини очиб қараса, ўз қишлоғида, бўлак жойларда кўргани, билгани хотинларнинг нимадан иборат эканликларига яхши разм солмаган ва уларнинг камолотини пайқамаган экан. Эндиликда «мунг-

лиғ», «муштипар» сингари сўзлар қовушмай қолган, бу хотинлардан ҳеч бири қилаётган ишига, касб-корига сабаби тирикчилик деб қарамайди. Буларда қандайдир бир ички дард бор. Шундай ички дард, кундалик тирикчиликдан юксакроқ бир сабаб бўлмаса ҳеч қандай қонун, ҳеч қандай шахсий манфаат буларни бу хилда ишлашга мажбур қилолмайди.

Собираҳон отининг бошини тортиб:

– Ота, жуда хаёл суриб қолдингиз? – деди.

Асқар ота унга етиб олди.

– Йўқ, қизим, хаёл сураётганим йўқ... ҳали гапимиз чала қолди. Эрингизнинг ўша хатига жавоб қайтардингизми, йўқми?

Собираҳон мийиғида кулиб:

– Шунақа, – деди, – «бетингизни ювмасдан ухлаб ётган боланинг бетидан ўпдингиз» дебдилар. Бу гап жон-жонимдан ўтиб кетди. Йиғладим. Ўтириб хат ёздим. Бу билан ҳам аламдан чиқмай, хатни кўтариб Комила холамнинг олдиларига арзга бордим. Ҳамма гапни айтдим, ёзган жавобимни ўқиб бердим. У киши ўртоғимнинг хатини эшитиб кулдилар, менинг жавобимни эшитиб қойидилар, «Иссиқ-иссиқ хатлар ёзиб юриб, бирдан совуқ хат ёзсанг, кўнгли шамоллаб қолмайдими!» дедилар, хатимни йиртиб ташладилар. Жаҳлимдан тушганимдан кейин бундай танамга ўйлаб қарасам, бечора ўртоғимдан унчалик қаттиқ гина қилишнинг ҳожати йўқ экан... «Уруш деганда бизнинг қулоғимизга гумбурлаган товушлар эшитилади-ю, кўзимизга қон кўринади; бирон кўрқоқ милтиғини ташлаб қочди деган хабарни эшитсак, «хоин» деймиз қўямиз, лекин у хоинни жанг майдонида ярадор бўлиб ётган ёки

олға интилиб, шу пайтда шеригининг ёрдамига мухтож бўлган жангчининг кўзи билан кўролмаймиз.

Худди шунга ўхшаган «кишлоқ» деган вақтда ўртоғим урушга кетмасидан бурунги кишлоқни кўз олдига келтиради; эрга хиёнат қилишни «кўнгил хушлиги» деб, бузукликка қадам қўйиш деб билади, лекин жанг майдонида минг бир ажалга чап бериб, олға бораётган эрининг юзига оёқ қўйиб «кўнгил хушлиги» қиладиган макиённи бизнинг кўзимиз билан, юрт қайғусида ҳамма нарсани унутган, азоб чекаётган оғир ва жуда оғир меҳнатда тасалли топаётган кишиларнинг кўзи билан кўра олмайди. Кўра олмайди!»

Собирахон «кўра олмайди» деган сўзни писанда қилиб эмас, афсусланиб айтди.

– Сизга ҳали Умри тўғрисида гапиришди, – деди Собирахон сўзида давом этиб, – йўқ, унинг тўғрисида ҳеч ким гапирмади, гапиргиси келмади. Ўрни келмаганда мен ҳам ганирмас эдим. Мен ҳам бу хотиннинг номини яна бир киши эшитишини хоҳламас эдим. Эрим бунақа хотинларни бизнинг кўзимиз билан, ҳеч бўлмаса ана у Бахрининг кўзи билан кўра олганда, менга бу хилда хатлар ёзмас эди.

Асқар отанинг кутганига қарши Собирахон сўзида давом этмади, афтидан, у хотин ҳақида энди гапирмоқчи эмас эди. У нима тўғридадир ўйлар, ихтиёрсиз бўлса керак, аллақандай хазин куйни бурни билан куйлаб борар эди. Асқар ота ўнг томонда бораётган Қумринисога қаради. Қумринисо бу қарашга ўзича маъно бериб қизаргандай бўлди ва жилмайиб:

– Иши йўқ ит суғоради, отажон, – деди.

Унинг хижолат тортгандай бўлишидан Аскар ота Умрининг бу хотинга бирон яқинлиги бор деб гумон қилиб:

— Умри сизнинг кимингиз бўлади? — деб сўради.

Қумринисо ялт этиб Аскар отага қаради, бир нима демокчи бўлиб икки-уч оғиз ростлаганидан кейин:

— Менинг ҳеч кимим бўлмайди, Рисолатдан сўранг, — деди.

Булар гап билан бўлиб, хийла орқада қолиб кетишди.

Рисолат билан Бахри эса аллақачон юлғунзордан ўтиб, йўл бўйидаги кўчма қумтепада тева-рак-атрофни томоша қилиб, кутиб туришар эди. Юлғунзордан ўтилгандан сўнг Собирахон от қўйганича қумтепага чиқиб кетди. Бунинг кетидан Аскар ота билан Қумринисо ҳам чиқди. Бу ердан узоқ адир этагида яркираб турган дарё кўринар, қаердандир ўрдақларнинг ғағиллаши эшитилар эди. Ҳамма жим, тева-рак-атрофдаги манзаранинг гашти билан маст эди.

Булар қумтепадан тушиб, талай йўл юргунча ҳам жим боришди. Нихоят, Аскар ота ҳеч ким гапирмагани, ўзи ҳам бошқа гап тополмагани учун:

— Қизим, Рисолатхон, Умри сизга ким бўлади? — деб сўради.

Рисолат аввал Қумринисога, кейин Собирахонга қаради, икковининг ҳам юзида табассум кўриб:

— Менга-ку ҳеч ким бўлмайди, бир ўзи ҳам Собирахонга, ҳам Қумринисо опамга кундош бўлмокчи деб эшитганман, — деди.

Аския кетди. Бу аския шундок эдики, булар гўё йўлда тушиб ётган бир парча жирканч лагтани чўпга илиб, «ма, рўмолчанг» деб бир-бирига отаётир.

Кула-кула хамманинг дармони қуригач, Рисолат кулги ёшларини артиб деди:

– Тоза хайрон бўларсиз-а, отахон! Бизнинг қишлоқда Ғаффоржон деган, қўй оғзидан чўп олмаган, бунинг устига ҳеч кими йўқ бир йигит бор эди. Уни ҳамма, ҳаммадан кўра ҳам мен яхшироқ билар эдим. Ҳамма билганики, Ғаффоржон бир йилдан ортиқроқ селпога мудир бўлиб турди; мен яхшироқ билганимки, биз ҳаммаҳалла эдик. Шу йигит бирдан уйланиш тараддудига тушди-ю, бир ҳафтанинг ичида тўй ҳам бўла қолди. Келин «муқоваси» тузуккина, лекин хийла ўзига бино қўйган довруклик Умри деган бир қиз экан. Булар тўққиз ойга яқин бирга туришган бўлса, шу давр ичида Ғаффоржонни кўрган эркак кишининг гаши, хотин кишининг раҳми келар эди: хотини ҳар бир оғиз сўзи, ҳар бир босган қадами билан «сенга текканимга шукр қил», деб тургандай бўлар эди. Буни Ғаффоржоннинг ўзи ё пайкамас, ё пайқаса ҳам «нозаниннинг нози» деб билар эди. Шу хилда олти ойча умр қилишгандан кейин нима бўлди-ю, Ғаффоржон селпонинг мудирлигидан бекор бўлди. Шундан кейин орада ўтган яқин уч ой мобайнида булар икки-уч маротаба қўйди-чикди бўлишди. Қиз ҳар сафар ўзининг қишлоғи Довруққа кетиб қолар, яна пайдо бўлар эди. Ғаффоржоннинг феъли маълум бўлгани учун кўп киши айбни Умрига қўйиб юрар эди, лекин Ғаффоржон аскарликка кетаётганда Умри шундай дод солдики, «айб-Умрида»

деганлар тилини тишлаб қолди. Агар мухаббат шундай кезларда тўкиладиган кўз ёши билан ўлчанса, юзта Ширину юзта Лайлининг мухаббати буникига урвоқ ҳам бўлмас эди. «Жудолик» деган сўз бино бўлгандан бери бунақа кўз ёшини кўрмагандир... Ана йиғи-ю мана йиғи!

– Ўзини паровоз тагига ташламоқчи ҳам бўлган, – деди орқада келаётган Баҳри.

– Ҳа, ўзини ўлдирмоқчи ҳам бўлди. Хайр, орадан уч-тўрт ой ўтди. Бир куни мен уйда сал тобим қочиб ётган эдим, беҳосдан Умри кириб келди. Эри бор пайтда салом берсангиз, «бекор айтибсан» деганга ўхшаб алик оладиган одам, жуда ширин сўз бўлиб ҳол-аҳвол сўради, ҳовлимни супуриб берди, ҳатто бошимни уқалаб қўйди. Ичимда «ёлғизлик қор қилибди-да» деб қўя қолдим. Анча гаплашиб ўтирдик. Шундан кейин тез-тез кирадиган бўлди. Мен ҳам ундан хабар олиб турадиган бўлдим. Қисқаси, хийла иноқ бўлиб қолдик. Умри қишлоғимизга келганидан бери биронта ўртоқ орттира олмаганига хайрон бўлиб юрар эдим. Иноқ бўлганимиздан кейин бунинг сирини билдим. Унинг учун оламда ўзига тенг одам йўқ, у билган одамлар ё ўзидан паст, ё ўзидан юқори; ўзидан паст одамни оёғи билан кўрсатар, ўзидан юқори одамнинг эса оёғига йиқилар экан. Бирон одамнинг ўзидан паст ё баландлигини эса унинг уйда нечта гилами борлиги ёки неча кишига сўзи ўтиши билан ўлчар экан... Баҳорда дала ишлари жуда кизиқ кетди-ю, мен бир ҳафта уйга келолмадим. Бир ҳафтадан кейин келсам, Умри йўқ – Довруққа кетибди; шу кетганича яқин бир ойдан кейин келди. Қарасам, тўқими ўзгарган: қошларида

ўсма, кўзларида сурма, икки чаккада гажак, лабида кўк хол... бўйнини дока билан боғлаб олибди. «Нима қилди, томоғинг оғридими?» десам, «эшик қисиб олди» деб хир-хир кулади. Қўлида Фаффоржондан келган хат бор экан, нима дейишимни билмай, хатни қўлидан олдим. У ҳам индамади, ўқидим. Ўқисам... бечора Фаффоржон! Шундай хат ёзибди, шундай гапларни ёзибдики, кўзларимга ёш келди... – Рисолатнинг кўзига ҳозир ҳам ёш келди. – Бир жойда нима дебди денг: «Куним битган бўлса-ю, ўқ тегса «Она-жон!» деб йиқилармикинман, «Умрихон!» деб йиқилармикинман?»

Асқар ота беихтиёр отига камчи берди. Унинг кўз ўнгидан бутун олам йўқолиб, фақат икки нарсга қолди: консираб оқаришган ва ғойибона сўнгги бўса олишга чоғланган дудоқ, дока билан боғланган томоқ...

Рисолат давом этди.

– Шундан кейин мен унга рўйхуш бермай юрдим. Шундай бўлса ҳам, ҳали уни баҳона қилиб, ҳали буни баҳона қилиб кириб юрди. Бу хариш отдай мунча менга сурканаверади деб юрсам, бунинг тагида гап бор экан. Унинг зар билан тикилган жуда чиройли бир дўпписи бор эди. Довруққа бир борганимда шу дўштини амакиваччам Аминжоннинг бошида кўриб қолдим. Зимдан суриштирсам, бола бечора ўргимчак уяга тушиб қолибди: Умри «мен сени қизлигимда яхши кўриб қолганман, карамаганингдан кейин сенга ўчакишиб эрга теккан эдим, ҳозир эримдан чиққанман», дебди. Аминжон, ўзи ёш бўлса ҳам, жуда пишиқ, оғир, ғайратли бўлганлиги учун хўжаликка раис қилинган, у Довруқда биринчи

эди. Мен унга Умри тўғрисида билганларимни айтдим, сўзимнинг охирида «ўз эрига вафо қилмаган хотиндан вафо кутма», – дедим. Шундан кейин у анча вақт Умри билан кўришолмади, чунки йиғим-теримни олганидан кейин Фарҳодга кетиб, киши билан ўша ерда қолиб кетди. Орада ўтган бу гапни Умрига билдирмай юрдим-у, бир куни кийшанглаб кирганида жўрттага «Умрихон, тўй қачон?» деб сўрадим. Умри бир оқарди, бир қизарди-ю мени кучоклаб йиғлади. «Хўп, ишондим, Аминжонни яхши кўрар экансан, эрингга нима жавоб қиласан?» десам, «бир ярим ойдан бери хат келмайди, бари бир яхши кўрмас эдим» деди. «Эрингдан бир ярим ойдан бери хат келмаса ҳам, ҳар қалай, ўлганлиги маълум эмас, эл-юртга нима дейсан?» дедим. Умри менинг бу гапларимни ўзаро маслаҳат деб тушунди, шекилли, югуриб уйдан бир қоғоз олиб чиқди. Бу қоғоз бировнинг номига ёзилган қорахат экан. «Ҳа?» десам, «Шуни ўчириб ўзимнинг номимни ёзсаммикин?» деди.

Аскар ота тўсатдан отнинг бошини тортди, тизгинини ташлаб, иккала қўлини кўтарди.

– Илоҳи омин! – деди. Ҳамма тўхтаб унга қаради. Унинг кўзларидан ошпоқ соқолига катра-қатра ёш томар эди. – Илоҳи омин! Шу аёлнинг кўзи оқиб тушсин-у, Ғаффоржон соғ-саломат келиб, уни кўча-кўйда етаклаб юрсин. Худоё худовандо, шу ёшга кириб даргоҳингдан ҳеч нарса сўраган эмас эдим...

Ғапиргани ҳеч кимда мажол йўқ эди. Отлар ўз-ўзидан аста-секин юриб кетди.

– Хўш, ундан кейин нима бўлди? – деди Аскар ота тизгинни қўлига олиб.

Рисолат «гапирайми, йўқми» дегандай ҳаммага бир-бир назар ташлади, ҳеч кимдан садо чиқмагандан сўнг давом этди.

– Менинг, албатта, Аминжон Умрини олишига сира кўзим етмас эди. Шундай бўлса ҳам бўйдоқнинг акли икки кўзида бўлади, деб Умрининг чин башарасини унга кўрсатмоқчи бўлдим. Бу ёш йигит, дунёда мухаббатни ҳар қандай қулфга тушадиган калитга айлантириб олган хотинлар ҳам борлигини билиб қўйсин, дедим. «Қорахат тўғрисида ўзи билан маслаҳат қилгин, эринг борлигини яширганинг билан Аминжон билар экан», дедим. Умри унинг Фарходдан келишини сабрсизлик билан кутиб юрди, келганини эшитган кунпёқ, ўзига оро бериб, йўлга тушди-ю икки кундан кейин дунжини боғлаб келди; гап сўрасам, тишим оғриб қолди, у-бу деб мужмал жавоб берди. Гапнинг мужмаллигидан «ора очик бўлибди-да», деб қўя қолдим. Орада нима гап ўтганлигини Аминжон ҳам айтмади. Буни бир печа кундан кейин унинг қалин ўртоғидан эшитдим. Унинг айтишига қараганда, Умри ҳалиги қорахатни кўрсатиб, менга айтган гапини гапирган экан, Аминжон: «Хўш, эрингни ўлдига чиқарсан, унинг ёру дўстлари йиғилади, гап-сўз бўлади, шунда бир чеккада ёлғондан йиғлаб ўтириш қўлингдан келадими?» деб сўрабди. Умри ҳеч пинагини бўзмай «Келади!» дебди. Аминжон бу гапни ўртоғига жуда қўйиб-пишиб, сўқиниб гапирибди, лекин Умрига нима деганини айтмабди. Дунжига туширган бўлса керак. Ҳар қалай, шундан кейин Умри мени кўрганида кўчанинг у юзига ўтиб кетадиган бўлиб қолди. Шунақа қилиб орадан олти ойча ўтгандан кейин қишлоғимиз-

нинг бошига мусибат тушди. Бир куни кўчада кетаётсам, Умри бир бош узум кўтариб келяпти; мени узоқдан кўриб чакирди, «Мана буни қаранг, мана буни кўринг!» деб бир қоғозни кўрсатди. Қарасам, Ғаффоржон нобуд бўлганлиги тўғрисида унинг номига келган қорахат. Бунга ишонишимни ҳам, ишонмаслигимни ҳам билмай: «Қалбаки эмасми, ўзинг қилганинг йўқми?» деб сўрадим. Қалбаки эмаслигига ишонганимдан кейин: «Хайр, ниятингга етибсан, эрингга ўқ тегиб, ўзи айтгандай «Умрихон» деб йиқилганда сен қаерда, нима қилиб ўтирган эдинг?» дедим.

Умри афтимга қараб безрайиб турибди. «Эринг кетаётганда стансияда тўккан кўз ёшларингдан пичасини олиб қўймаган экансан-да», дедим-у хатни кўтариб колхоз бошқармасига бордим. Ўша куни кечқурун катта-кичик йиғлади, йиғисиги бўлди, Умри йўқ, ҳеч ким, бирон киши «Умри қани?» деб сўрамади. Унинг кирдикорини мен биламан, ундан мен жирканаман, деб юрсам, бутун қишлоқ билар экан, бутун қишлоқ жирканар экан. Шундан кейин одамларнинг ичидагиси юзига чиқиб, Умри яккамохов бўлиб қолди, орадан кўп ўтмай Довруққа кўчиб кетди. Довруқда ҳам туролмабди, онасидан қолган уйни буздириб, ёғочини сотмоқчи бўлган экан, ҳеч ким олмабди. Бу ёғочлар ҳали-ҳали чириб ётибди. Шу билан Умри беном-нишон йўқолди. Қумринисо сўз қотди:

– Аламон қувган ўғри аламонга қўшилиб, «ушла, ушла!» деб қочгандай, Умри қишлоғимизнинг кўрки бўлган хотин-қизлар тўғрисида ҳар хил бўхтонлар тарқатар эди.

– Ҳа, одамлар унга қўлини бигиз қилишини билади-да, шунинг учун «бир мен эмас, ана у ҳам, бу ҳам шунақа», дегиси келар эди.

– Олтин ўтда билинади, – деди Собирахон, – уруш тамом ҳам бўлар, ўйин-кулги учун тўпланганимизда бу кунлар эртақдай бўлиб ҳам қолар... Сув кетар тош қолар, ўсма кетар қош қолар.

Қумринисо Собирахонга кўз қисиб:

– Ўйин-кулгимизнинг боши Баҳрихоннинг тўйи бўлади, – деди.

Баҳри лабидаги табассумни яшириш учун бош бармоғи билан бурнини қашлади; сўнгра, гапни чалғитмоқчи бўлиб, ирғайлар, ёввойи жийдалар орасидан оқаришиб кўринаётган дарёни кўрсатиб:

– Ота, Худо дарёни яратишга яратиб қўйиб, ўзи ҳам кўрқиб кетгандир-а? – деди.

Аскар ота завқ қилиб кулди.

– Сен ҳали денгизни кўрганинг йўқ, қизим! Худо хоҳласа, куёвинг билан бирга кўрасан.

– Сиз кўрганмисиз, ота?

– Йўқ, кўрганлардан эшитганман. Уруш бўлмаганда кўрар эдим. Сен ҳам кўрар эдинг. Кўп нарсани кўрар эдик. Энди кейинроқ кўрамиз.

Булар юлғун, қамиш, ёввойи жийда, чангал, ирғай ва бошқалардан иборат бўлган тўқайдан чиқиб, каттакон сойликка тушаётганда Собирахон сойликнинг нариги юзидаги тўқайни кўрсатиб:

– Ана, Маърифатхон опам шу ердалар, – деди.

Сойлик дарёнинг баҳорги тошқин вақтидаги изи бўлиб, «Кичик дарё» номини олган, кичик дарё пайдо бўлганда ҳалиги тўқай оролга айланар экан. Қирғоққа яқин ерда тўрт қозик устида каттакон бир қайиқ турар эди. Тўқайга яқинлашганда Аскар ота ва ундан кейин бошқалар ҳам отдан тушди, Аскар отанинг назарида

бундаги ҳар бир дарахт, ҳар бир бута мотамсаро, баҳорда япроқ чиқарганда ҳам қора япроқ чиқарадиган ва ҳозир «энди келдингизми, Асқар ота» деб тургандай кўринар эди. Булар, отларини пастда қолдириб, катта-кичик харсангларни оралаб ўтган сўқмоқдан кичикроқ бир майдонга чиқишди. Майдоннинг бир чеккасидаги кекса мажнунтол остида бир-бирига суяб қўйилган иккита қора тоштахта сағана шаклини олиб турар эди. Асқар ота бориб сағананинг бош томонига чўкка тушди ва баланд овоз билан Қуръон ўқиди. Хотинлар оёқ учида бориб майдонча атрофига махсус қўйилган харсангларга ўтиришди. Асқар ота фотиҳа ўқиб бўлгандан сўнг, ўрнидан туриб тошни тавоф қилди. Ўнг томондаги тошга араб алифбосининг қадимги имлосида йирик қилиб «Маърифатхон жаннатмакон» деб ёзилган ва «ҳижрий билан 1335» деб таърих қўйилган эди. Ҳар иккала тошда бундан бошқа ҳам араб, лотин ва ҳозирги алифбода ёзилган ёзувлар кўп, буларни зиёратчилар пичоқ, тош ва бошқа нарсалар билан кўп машаққат тортиб ёзганликлари кўриниб турар эди. Нўноқкина бир рассом ўша вақтда аскарлар кийган қалпоқнинг суратини ҳам солибди:

– Бу ерни ким обод қилган? Бу оғир тошларни ким олиб келган? – деди Асқар ота ва ўзига ўзи жавоб берди. – Ким олиб келарди? Бу ерга мени ким олиб келди? Шундай одамлар ҳам бўладик, туғилганда ҳеч ким севинмаган бўлса ҳам, ўлганда бутун юрт аза тутади. Қизим, Баҳри, шунақами? Шундоқми, Собирахон?

Оролни Рисолат яхшироқ билар экан, ҳаммани олиб юриб томоша қилдирди. Орол тўрт-тўрт ярим танобча келар эди. Маърифатхон отиб

ўлдирган Сангин кўрбошининг гўрини кўришди. Гўр оролнинг шимол томонида, дарё бурилиб оқадиган ердаги жар ёқасида бўлиб, одамнинг белидан келадиган бир чуқурликдан иборат эди.

Зиёратчилар тўқайдан чикқанда, кун бўйи осмонни қоплаб ётган кулранг булут кунботиш томонидан ёрилиб, ботиб бораётган қуёшнинг шуъласи дарёни кип-қизартиб юборди. Рисолат оловдек ёниб турган уфққа қараб:

– Эртага ҳаво очик бўлади, – деди.

Зиёратчилар отланиб жўнашди. Кўчма қумлар орасида буларга овчилар етиб олди. Овчилар жуда хурсанд, ҳар қайсиси бир нечадан қуён, ўрдак олиб бормоқда эди.

Чорраҳада Рисолат, Баҳри ва Қумринисо улар билан хайрлашди. Асқар ота ҳар қайсисининг пешонасидан ўпиб дуо қилди.

Қишлоққа қоронғи тушганда етиб келишди. Собирахон овчилар инъом қилган икки қуён ва уч ўрдакдан бир қуён ва икки ўрдакни Асқар отага берди. Асқар ота Собирахон ва овчиларга миннатдорлик билдириб жўнади.

БАШОРАТ

*Ола қарга қағ этади,
Ўз вақтини чоғ этади.*

Мақол

Николай замонида майиз қиммат, кўкнор арзон эди, ҳозирги замонда майиз арзон, кўкнор қахат. Эсизгина ўша вақтда чала сиқиб ташланган кўкнорлар!

Мулла Саид Жалолхон шуни кўнглидан ўтказиб деворга суянди ва кўзларини юмди; бур-

нига қўнган пашшани қўлидаги рўмолча билан қўриш малол келди шекилли, остки лабини чўзиб «пуф!» деди. Пашша кўтарилди, аммо шу ондаёқ унинг лабига қўнди. Саид Жалолхон секин лабини қимтиб пашшани оёғидан қисиб олди. Тузоққа тушган бу дилозорни ушлаб, икки бармоқ орасида айлантириб ташлаш қасдида кўтарилган қўл то лабига келгунча, лаънати пашша оёғини суғуриб қочди. Саид Жалолхоннинг аччиғи келди: йўқ ердан кўкнор топиб, кайф қилиб ўтирганда бу нимаси!

Инсоф юзасидан айтганда, пашша ярамас махлук: қуйиб қўйилган чойга тушиб тарвайиб ётади, майиз талашади, покиза қилиб сузиб қўйилган кўкнордан қаноти чиқади. Қанотини кўкнорга ташлаб ўзи қаёққа кетади денг!

Хаёл кайфни ўғирлаган пашшани қидириб кетди.

Уйда ғиж-ғиж бўлиб ётган бу пашшаларнинг қайси бири ўша? Саид Жалолхон дарҳол эшикни ёпиб, узун супургини қўлига олди. У, супургини кўтариши билан ҳамма пашша ғинғиллашиб, бир ерга тўпланди ва бир кирпичи холига келди. Кирпи қанот чиқарди, катта бир пашшага айланди-да, олдинги оёқлари узра туриб Саид Жалолхонга қаради ва ғинғиллади:

– Шошма, сенинг орқангда қанча мўмин намоз ўқийди, Худонинг махлукига озор бергани нечук ҳаддинг сифади?

– Қандоқ махлуксан ўзинг? – деди Саид Жалолхон супургини елкасига қўйиб.

– Пашшаларнинг шохи бўламан.

– Шоҳ бўлсанг, бесабаб ўғирлик қилган фуқароларингни тергамайсан?

– Сенинг соқолингга теккан бир қатра шира менинг барча фуқароларимга бир кунлик овқат бўлади, қандоқ қилиб сен шуни ўғирлик дейсан? Нимангни ўғирлади?

– Кайфимни ўғирлади! Не машаққатлар билан кўкнор топиб кайф қилиб ўтирганимда бурнимга ва лабимга қўнди. Шунинг учун сендан қасос оламан: қанотингни юлиб ташлайман.

Пашшалар шохи ялинди, ёлворди. Саид Жалолхон кўнмади. Охири иккови муросага келди: шох унга қанот берадиган, у учиб юриб, гуноҳкор пашшани ўзи топадиган бўлди. Шох кейинги оёқлари билан қанотининг устини силади, олдинги оёқларини бир-бирига ишқади, кейин ғинғиллади. Саид Жалолхон худди баланд ердан ўзини ташлагандай, юраги «шув» этиб, қанот чиқарди ва учди; шу учганича неча замонлар қидириб, гуноҳкор пашшани қир этагида ўтлаб юрган бир эшакнинг яғиридан топди. Пашша жароҳат атрофида оқсоқланиб юрар эди. Саид Жалолхон бир қўл уриб уни ховучига қамаб олди, сўнгра дарров ўлдириб қўймаслик учун, эҳтиёт қилиб бир қанотидан ушлади. Пашша ғинғиллади:

– Лабинг билан қисиб бир оёғимни узганинг етмасмиди, яна нима дейсан?

– Сен ўғрисан! Одам бўлганингда шаръан қўлингни кесиш лозим бўлар эди. Қанотингни юлиб ташлайман!

Пашша ялинди-ёлворди – бўлмади. Охири иккови келишди.

Пашша Саид Жалолхонни эргаштириб бир биёбонга олиб чиқди. Биёбон сомон, қум ва тошбақадан иборат эди. Пашшанинг амри билан Саид Жалолхон бир тошбақа ва бир дона тошбақанинг

тухумидан олди. Биёбоннинг аллакаеридан бир қозон топилди. Саид Жалолхон пашшанинг амри билан тухумни ерга қўйиб, устига қозонни тўнтарди ва тошбакани қўйиб юборди. Пашша бир сомон парчани ушлаб қозоннинг қок тепасига қўниб турди. Тошбақа қозон атрофида айлана берди, айлана берди. Охири қозон ёрилиб чилпарчин бўлди, аммо ҳеч қандай товуш чиқмади. Тошбақа билан тухум кўздан ғойиб бўлди. Қозон ёрилган вақтда аллақаяққа бориб тушган пашша, ушлаб турган сомон парчасини келтириб Саид Жалолхонга берди ва гинғиллади:

— Мана шунини теринг орасига тиксанг, кўздан ғойиб бўласан. Сен ҳаммани кўрасан, сени ҳеч ким кўрмайди. Қишлоқда қимда қанча кўкнор бўлса ҳаммаси сеники бўлади.

Саид Жалолхон дарҳол бир чўп билан билагини тирмалаб, сомон парчани териси орасига жойлади ва қандай кўздан ғойиб бўлаётганини кўриб турди: бошлаб қавшининг учи, сўнгра бирданига тиззасигача оёғи кўринмай қолди...

Тамом кўздан ғойиб бўлганидан сўнг Саид Жалолхон тикка ўзининг улфати мулла Шамсиддиннинг уйига борди. У эшик олдидаги супада, олдида бир ғалвир майиз, чўпини териб ўтирган эди. Саид Жалолхон товуш чиқармай унинг ёнига бориб ўтирди. Мулла Шамсиддин уни кўрмади; ғалвирга қўл солиб бир чангал майиз олди — пайкамади.

Саид Жалолхонга унинг бир қадокка яқин кўкнориси борлиги маълум эди, шу кўкнорини излаб уйга кирди. Хужрада бир қадок эмас, бир қанча кўкнор бор экан. Саид Жалолхон кўкнорининг ҳаммасини кўтариб жўнади; уни хуж-

расига қўйиб яна кўп жойларга борди, хатто юк автомобилнинг капоти устига айри миниб шаҳарга ҳам тушиб чикди. Ҳеч қаерда бундай улгуржи ғанимат учрамади. Саид Жалолхон йиккан кўкнорини уйнинг ўртасига тўкиб, канча вақтгача етишини мўлжаллаб кўрди — олти ойга етар экан. Бу атрофда кўкнор қолмади-ку, олти ойдан кейин нима бўлади? Саид Жалолхонни ваҳима босди.

Бирдан унинг эсига бир нарса тушди: модомики, уни ҳеч ким кўрмас экан, колхоз раисининг олдига бориб «бу йил пахта атрофига кўкнор эктириб берасан» деса нима қилади? Саид Жалолхонга бу фикр шунча ёқдики, акли қўнайиб боши каттароқ бўлганини сизди.

Саид Жалолхон тикка колхоз идорасига борди. Раис ўзи якка, катик ичиб ўтирган экан. Саид Жалолхон ҳар ҳолда аввал ўзини бир синаб кўрмоқчи бўлди: қани, раис кўрадимми, йўқми?

— Ассалому алайкум! — деди раисга рўпара бўлиб.

Раис товуш қаёқдан келганини билмай аланглади, сўнгра кўрқиб, ранги ўчди-да, мўйловида қолган катик юкини енгги билан артиб, секин ўрнидан турди.

— Қўркма, қўркма! — деди Саид Жалолхон дадилланиб, — сенга ҳам арз, ҳам фармон қилгани келдим: бу йил пахта атрофига кўкнор эктирасан.

Раис ҳуши йўқ, жавоб берди:

— Мажлис қилиб ўртага солиш керак...

— Мажлис қиласанми, маърака қиласанми, эртага инг бошламасанг, кечаси уйингга кафанлик кираман. Мен арвоҳ бўламан!..

Раис рози бўлди. Саид Жалолхон раиснинг олдидаги катикни қўшқулоғи билан олиб чиқиб ариққа ташлади.

Шунда унинг бошига яна бир фикр келди ва бу фикрдан бошини яна ҳам каттарок бўлган хис қилди: «Модомики, пахта атрофига эктириш қўлимдан келар экан, нима учун ҳамма ерга кўкнор эктирмайман?»

Саид Жалолхон қайтиб кирди, бор товуши билан бақирди:

– Ҳамма ерларингга кўкнор эктирасан!

Раис кўнди. Саид Жалолхон кетди. Йўлда унинг бошига яна бир фикр келди: «Раисга қилган дўқимни ҳукуматга қилсам, ўзимни хон кўтара олмайманми?»

Бу фикрдан унинг калласи яна ҳам каттарок бўлиб, жуда оғирлашиб кетди. «Ақл каллани бундай катта қилса ва бундай оғир бўлса, – дер эди у ичида, – Афлотуннинг ўз ажали билан ўлганига ишонмайман, уни албатта калласи босиб ўлдирган».

У хужрага кириши билан бирваракайига гўё қиёмат кўпди. Кўчада югур-югур, шовқин, итлар вангиллаган, товуклар қийқиллаб қочган; гурсиллаб деворлар йиқилади, шарақлаб дарахтлар қулайди... Қандайдир бир хотин қичқирди:

– Ким экан у, бизга кўкнор эктирадиган!..

Бу товуш ҳамма ёқни ларзага келтирди. Хужранинг деворларидан чанг ёғди, токчадаги мислаган жангиллаб кетди.

Саид Жалолхон тездан мулла Шамсиддиннинг олдига борди ва ўз териси орасидаги сомон парчасини синдириб ярмини унга берди. Иккови даштга чиқиб бараварига наъра тортди. Кўз очиб

юмгунча неча минг пиёда ва сувори кишилар пайдо бўлди. Буларнинг хаммаси кулоҳ кийган ва туғ кўтарган эди. Минг-минг тошбақа минг-минг қозон атрофида айланиб, кўзга кўринмайдиган неча юз минг лашкар бўлди. Бу ернинг ўзида унга «Саид Жалолхони соҳибқирон» деб ном берилди ва хон кўтарибди. Мулла Шамсиддин унга вазир бўлди.

Мусулмонобод йўлида ғазотни бошлаш учун ҳамма нарса тайёр, факат яроғ-аслаха йўқ эди. Афғонистонга ўтиб кетган кўр Шерматга Саид Жалолхони соҳибқирон номидан дарҳол нома ёзилди. Номага жавоб ҳам келди. Жавобда кўр Шермат «Неча минг сипоҳи билан йўлга чиқдим, Сизга ўз белимдаги шамширимни юбордим», дебди.

Шундай қилиб, иш борган сари катта бўлар ва иш катта бўлган сайин Саид Жалолхоннинг калласи оғирлашар эди.

Худо аллақайси тоғнинг ғорида «Қирарман» ва «Йиғарман» номли икки махлукни Саид Жалолхоннинг хон бўлишига атаб боқиб юрган экан; ярим одам, ярим маймун қиёфасидаги бу икки жонивор келиб хонга салом берди ва хар қайсиси ўз хунарини айтди. Қирарман – рўпара келган кишининг калласини узиб ташлар, Йиғарман – калласиз таналарни саржинга ўхшатиб тахлар экан. Саид Жалолхон кўп хурсанд бўлди. У, кўзгалган кишлоқни қиличдан кечиргани бу жониворларнинг ёнига неча минг сўфилардан қўшиб берди. Улар, даштни чангитиб кетар экан, орқаларидан Саид Жалолхон қичқириб қолди:

– Қирингиз! Қуритингиз! Экиндан қўкнор, жон эгасидан тошбақа билан папша қолса, бас!

Булар кетгандан кейин Саид Жалолхон ғайратига чидолмай шамшир суғурди ва ҳавода ўйнатиб, аскарга фармон берди:

– От қўйингиз! Ғазот! Қишлоққа от қўйингиз!

Олдинда хон, кўринмас аскар қуюндай борар эди. Баногоҳ Саид Жалолхоннинг кўзи қаршидан от қўйиб келаётган мулла Шамсиддинга тушди. Мулла Шамсиддин келиб отдан тушди, хоннинг оёғини ўпди.

– Қишлоқда аскарлар бор. Яқинига боришнинг сира иложи йўқ, – деди.

Қишлоқ томонда яна чанг кўринди. Йиғарман келар эди. У ҳам келиб отдан тушди ва хоннинг оёғини ўпиб, зўр мусибатдан дарак берди:

– Қирарман шахид! – деди.

Саид Жалолхон ишонган тоғи хусусидаги бу хабарни эшитиб оҳ тортди ва отдан йиқилди; боши билан тушди, кимдир унинг бошини жуда ҳам катта ва ҳаддан ташқари оғир латта билан боғлади, шундан сўнг ҳушидан кетди.

Хон талай вақтдан кейин ҳушига келиб кўзини очди ва ўзини ўз хужрасида кўрди. Ёнида вазири мулла Шамсиддин чўкка тушиб ўтирар эди.

– Нима бўлди? Қани шамшир, қани от? – деди хон бошини кўтариб, аммо боши шундай оғир эдики: яна ёстикқа қўйди.

Мулла Шамсиддин рўмолчаси билан уни елпиб, йиғламсираб деди:

– Ахир, мулла Саид Жалолхон, нега кишини кўркитасиз? Нима? Шамшир нимаси? Қанақа от?

Саид Жалолхон мулла Шамсиддиннинг йиғламсирашидан қишлоққа кетган бошқаларни ҳам шахид бўлган гумон қилди.

– Ҳаммасими? Ҳеч ким қолмадими? Ҳозир хабар олдилинг! Афғонистон йўлига киши чиқаринг!

Саид Жалолхон ўрнидан турган эди, гандираклаб йиқилди. Мулла Шамсиддин куйиб-пишиб ҳеч қандай ғазот, ҳеч қандай аскар йўқлигини, унинг эрталабдан бери шу ерда ётганини уқтира бошлади.

– Аҳмоқ, – деди хон аччиғи келиб, – ахир, мен отдан йиқилдим... Бошимнинг оғриғи хали босилгани йўқ-ку! Нима учун мен сени кўриб турибман! Бошимнинг катта бўлганига нима дейсан?

– Бошингиз катта бўлгани йўқ, ахир, – деди мулла Шамсиддин жеркиб, – мен келсам мана бу сабил мўридан шамол тошкўмир тутунини қайтариб, бутун уй тутунга тўлган экан. Худо кўнглимга солиб келмасам, ҳалок бўлар эдингиз!

Саид Жалолхон ҳамон ишонмас эди. У, деворларни ушлаб, ташқари чиқди; икки қадам босиши билан яна йиқилди. Мулла Шамсиддин хизмат қилиб, бир неча соатдан кейин аранг уни ўзига келтирди. Саид Жалолхон бутун бошдан кечирганларини инқиллай-инқиллай ҳикоя қилиб берди.

– Мен сизнинг кўкнорингизни олиб келган эдим, – деди яна айниб.

– Қанақа кўкнор?

Саид Жалолхон яна ўзига келиб ух тортди.

– Бу бир башорат, – деди мулла Шамсиддин анчадан кейин.

Эртасига икки ўртоқ мусулмонобод қилиш учун тошбака излаб чўлга чикиб кетишди.

КАМПИРЛАР СИМ ҚОҚДИ

– Туринг, Назирбуви! Туринг, Тўхтабувиникига чиқамиз!

Назирбуви сандалнинг четида, деразадан тушиб турган эрта баҳор офтобига шўрвада пишган олмадек юзини товлаб, тўйган кўзичокдай ухлаб ётар эди; бу товуш қулоғига кириб, худди пашша кўригандай, бир лунжини қимирлатди; кўзини очмоқчи бўлган эди, фақат биттаси очилди.

– А? Нима? – деди.

– Тўхтабувиникига чиқамиз. Раис келибди.

– Раис?

Назирбуви дарров ўрнидан турди, дока рўмолини қайта боғлаб, Шаҳодатбуви билан бирга чиқди.

Тўхтабувининг уйида Розиябуви, Ортиқжонлар ўтирар, раис буларга урушнинг бориши тўғрисида сўзлар эди; кимнингдир саволига жавоб бериб:

– Энди немиснинг пошшоси дарё тагига уй солиб кириб кетганлиги масаласига келганимизда, – деди, – мен буни газетада ўқиганим йўқ. Агар Гитлер шундоқ қилган бўлса, аскарларимиз орасида сувчи болалар ҳам кўп, биронтаси кириб гирибонидан бўғиб чиқади... Мана, Назира хола ҳам, Шаҳодат хола ҳам келишди. Яхши бўлди. Ўзим ҳам сизларни йиғиб икки оғиз гаплашмоқчи эдим. Гапим шуки, колхозимизда пахта ишига ярайдиган одамлар канчалиги ўзларингга маълум. Шундай чўт уриб қарасам, пахта ишига ярайдиган ҳар бир колхозчининг ҳар бир иш соати бир килограмм пахта экан. Шундоқ бўлгандан кейин одамларни иложи борица бошқа ишлардан бўшатиб, пахтага солишимиз керак бўлади. Ўшанақа

ишлардан биттаси пилла қурт. Мен бешовларинг қурт тутинглар, бешта одам бўшасин демокчи эмасман. Ҳеч ундоқ эмас. Шундоқ қилингларики, пахта ишига ярайдиган одам бирон соат ҳам сизларнинг қўлларингдан келадиган ишга банд бўлмасин. Агар сизлар мана шу йўл билан бутун бир мавсумда ўн меҳнат кунини пилладан юлиб пахтага бергани ёрдам қилсаларинг ҳам ҳарна! Мен сизлар билан мажлис қилиб, мана шу масалани ўртага ташламоқчи эдим. Мана, мажлис очик. Ким гапиради?

Ҳеч кимдан садо чиқмади. Ҳамма нечукдир, ўнғайсизланар, қимтинар, ерга қарар эди.

– Хўш, бўлмадимми? – деди раис. Кампирлар бир-бирига қарашди ва ҳамма бирдан:

– Нега, нега бўлмас экан! – деди.

– Бўлса нега индамайсизлар? Қани, Тўхта хола, гапиринг!

Тўхта хола рўмолининг учи билан оғзини ёпиб, бўзарган ҳолда аввал ўртоқларига, кейин раисга қаради.

– Энди, ўғлим, дабдурустдан мажлис дединг... асли шу гапни аввал ўзаро жўн гаплашиб, пишиқтириб олсаг-у кейин мажлисга солсанг бўлар эди.

Тўхтабуви ҳамманинг кўнглидаги гапни айтди. Раис бу суҳбатни мажлис деб аташ билан кампирларни қийнаб қўйганлигини дарров фаҳмлади-да, кулиб, хатосини тузатди:

– Тўғри, аввал жўн гаплашиб олайлик. Хўб, мажлис ёпиқ. Гапни бир жойга қўйганимиздан кейин очамиз.

Мажлис ёпиқ эълон қилингандан кейин Розиябуви ўзидан ўзи гап бошлады:

– Қурт тутишга бизнинг қўлимиздан келадиган иш қўп. Айтсангиз-айтмасангиз ўшанақа ишларга қарашиш биздан лозим. Мен яна бир нарсани ўйлаб қолдим: беш киши эканмиз, бешовимиз бир қути уруғ олсак наинки эплаб боқолмасак?

Бошқалар бир қутини баҳузур эплаш мумкин эканини айтиб:

– Қурт ишида қўзимиз пишган, қайта яхшироқ боқамиз, оғир ишлари бўлса, бизга қарашадиган ёш-яланг топилади, – дейишди.

Раис мийиғида кулиб:

– Майли, – деди. – Агар бир қутини эрмак киламиз, десаларинг ўзларинг биласизлар. Хўб, энди шу гап пухта гапми?

– Пухта гап! – дейишди.

– Энди мажлисни очсам майлими? Хўп, мажлис очик. Бешовларингни бир звено деймиз. Звенога бошлиқ керак бўлади, кимни сайлайсизлар?

Мунозара ва музокаралардан кейин звенога бошлиқ қилиб етмиш бир яшар Тўхтабуви Саримсокова сайланди.

Мажлис ёпилди. Раис кетди.

Шу куни кечаси, ётар маҳалида, Тўхтабувини ваҳима босди: булар-ку хаммаси ваъда берди, сайлади, эртага бири «Белим оғрийди», бири «Ўғлимдан хат келмаяпти, юрагимга қил сиғмайди», деб уйига кириб ётиб олса, нима бўлади?

Тўхтабуви югурганича Назирбувиникига чиқди. Назирбуви хали ухламаган экан.

– Хой, Назирбуви, шу бўладиган ишми, ё раиснинг қўйинини пуч ёнғокка тўлдириб жўнатдикми?

– Вой, Тўхтабуви, нега бўлмас экан? Мажлисга солдик-а, мажлис увол эмасми? Мен халли

бошқа нарсани ўйлаб ўтирибман; бешта нозаниндек кампир бўлсагу бир қути десак бутун туманга калака бўлмаймизми? Бизга нима қипти, нега икки қути тутамиз демадик? Тўхтабувининг юраги дадил бўлди. Назирбувининг андишаси унга маъқул тушди. Иккови Шаҳодатбувиникига чиқишди. Шаҳодатбуви бу гапни эшитиб:

— Гап шу ишга қунт қилишда, қунт қиладиган бўлсак, икки қути ҳам биру уч қутиси ҳам бир, — деди.

Учови Розиябувиникига чиқишди. Розиябуви қўнғандан кейин, Ортиқжонникига боришди. Ортиқжон ўша мажлисда «Уч қути тутиш қўлимиздан келади» демокчи экан-ку, бошқалардан истихола қилиб айтмабди. Булар уч қути дегандан кейин, у ҳам бир қути қўшди.

Шундай қилиб уйма-уй юриб қилинган мажлисда кампирлар звеноси тўрт қути қўрт тутишга қарор қилди ва эрталаб колхоз идорасига чопар юборди.

Раис қўймабди: «Хаммаси йиғилганда битта шафтолига тиши ўтмайди-ю, тўрт қути уруғ тўтар эмишми. Йўқ, кампирларнинг товонига қоламан», дебди. Чопар ҳам бу гапни оқизмай-томизмай кампирларга етказди: «Хаммаларинг йиғилганда битта шафтолига тишларинг ўтмас эмиш», деди.

Бу гап кампирларга ниҳоятда алам қилди, икки кундан кейин раис келганда уни ўртага олиб шундай қилишдики, раис «тегишган эдим, тавба қилдим» деб зўрға қутулди ва тўрт қути уруғни ўз қўли билан келтириб берди.

Хадемай қўрт қўм-қўк барг устида ўрмалаб қолди. Қўрт катта бўлган сайин кампирларнинг

хаваси, ғайрати ортар эди. Ҳеч кимнинг бели ҳам оғрмади, юрагига қил сифмайдиган пайти ҳам бўлмади, аксинча, ҳамма соғ, димоғлар чоғ эди.

Бир куни раис келиб қуртни кўздан кечирди-да:

– Яшасин хаваскор кампирларимиз! – деб қичқирди.

Эшик ёнида икки қўлини белига қўйиб, керилиб турган Тўхтабуви бошқаларга кўз қисиб:

– Қани ўғлим, чамангда нормамиз тўладими, йўқми? – деди.

– Ие, шунчалик қурт боқасизлару, канча пилла чиқишини билмайсизларми? Ҳар қутидан камида олтмиш килограммдан оласизлар, – деди.

– Ана холос, – деди Ортиқжон, – тўлмас экан-да!

– Нега, норма қанча ўзи? Қирқ беш килограмми?

Ҳамма кулиб юборди.

– Унақа нормангни шафтолига тиши ўтадиган там-тамларга бер. Бизнинг нормамиз ҳар қутидан етмиш-саксон килограмм!

Раис тилини тишлади.

Бир неча кундан кейин қурт нишона берди. Нишона пилла бетўхтов колхоз идорасига юборилди. Ўша куни кечки пайт раис етиб келди ва эшикдан кириши биланок:

– Оналар, биринчи теримни олган кунларинг битта семиз қўй сизларники, мен тумандан сўрадим, хали ҳеч қайси колхознинг қурти нишона бергани йўқ! – деди.

Кампирлар учун бу хабар янгилик эди.

– Ундоқ бўлса, сен биздан битта қўй билан қутулмайсан, – деди Тўхтабуви, – биринчи те-

римни олиб топширган кунимиз Тошкентга сим қоқасан, айтасанки... Нима десанг ўзинг биласан. Бугун сешанба, якшанба куни биринчи теримни топширамиз.

Уч кун бўйи звено қуртнинг тепасидан нари кетмади. Қани энди бу қурт ўлгур тез-тез ўрай қолса!

Раис ҳар куни туманга телефон қилиб турди – йўқ, хотиржамлик – туманда ҳеч ким пилла топширгани йўқ.

Ниҳоят, тўртинчи куни эрталаб звено ҳар уйдан сават-сават пилла олиб чиқа бошлади. Раис ўша куни, туманда биринчи бўлиб, йигирма беш кило пилла топширди ва кампирларга берган ваъдасига мувофиқ Тошкентга «сим қоқди».

Звено раиснинг Тошкентга сим қоқгани тўғрисида хабар кутиб Тўхтабувининг уйида ўтирар эди. Бирдан Розиябуви югурганича кириб келди:

– Туринглар! Туринглар! Ўтирасизларми! Радио гапирди, ҳаммамизнинг отимизни айтди. Қизил аскар оилаларидан Тўхтабуви, Назирбуви, Ортиқжон... Ҳаммамизни айтди.

Нима деди?

– Билмайман, чамамда, сим қоқди, деди.

Тўғри, раис телефон қилгандан кейин, Тошкент радиосининг олғирлари бу хабарни кечки сўнгги ахборотда беришган эди.

Ҳамма кўчага чиқди. Кўчанинг у бошида раис каттакон семиз қўйнинг қуйруғига аркон солиб судраб келмоқда эди.

ЎЖАР

*Ул тута от қўйруғидан,
«бўл узун соч» деб қўя,
«Тек нега бошда тугул?»
Танқидга муҳтож деб қўя.*

А. Тўқай

Қутбиддиновга овчи ошнаси иккита тустовук инъом қилди. Тустовуқлар тозаланиб, тузланаётганда Қутбиддиновнинг феъли айниди, яъни биронта шинаванда улфат билан бирпас дилкашлик қилгиси келди. Унинг қўшниси Заргаров якин бир ой бўлади, чоракам бир литр хушбўй винони думба-жигар билан ичгани асраб юрар эди, семиз тустовуқнинг дарагини эшитиб: «Хайр, қўй сўйсак, яна вино топилар», деди.

Бу икки улфат ахёнда мана шундай дилкашлик қилганларида суҳбат бошдан-оёқ икки мавзудан четга чиқмас эди: бири — шу кетишда шахримиз яна эллик йилдан кейин қандай бўлар экан; иккинчиси — сўнгги вақтларда фан кишиларни ёшартириш тўғрисида нега индамай қўйди?

Қутбиддиновнинг ўғли Суяр овқатдан кейин ёшлар саройига кетган эди, соат олтидан ўтиб бораётир — дараги бўлмади. Шу важдан Қутбиддинов суҳбатнинг бошланишида жиндай ташвишманд бўлганиданми, бу сафар мавзу шахарнинг келажаги, фаннинг жимиб кетгани эмас, бола тарбияси бўлиб қолди. Заргаровнинг ҳам ўғли бор. Икки ота ҳозирги тарбияни хўн макташди. Заргаров узун сўздан хулоса чиқариб, «мен ёшлигимда шундай тарбия кўрган бўлсам, ҳозир ерда туриб ойда чорвачилик қилар эдим», деди.

— Мен ҳам, — деди Қутбиддинов, — мен ҳам кўп хикматлар кўрсатар эдим. Лекин биродар...

Қани, ичайлик! Ауф... Лекин, биродар, ҳар ёмоннинг бир «аммо»си бўлиши керак, ҳар яхшининг бир «лекин»и. Ҳозирги тарбия яхши. Ҳеч шубҳасиз яхши! Лекин камчилиги йўқми? Бор, албатта, бор! Масалан, болаларга шахмат ўнатишни олайлик. Боланинг мияси шундай мияки, чунончи... бизнинг молия тили билан айтганда, алоҳида параграф!

– Ох-ох-ох! Отангизга раҳмат! Камол топинг, дўстим! Мен ҳам худди мана шуни айтаман, деб турган эдим. Шундоқ, дўстим, бола деганингизнинг мияси... Ие, сиз нега оқичмадингиз?

Фикрлар бир жойдан чикиб, икки танқидчи кўп мамнун бўлишди. Суҳбат яна ҳам жонланиб кетди. Ҳозирги тарбияни олиб шахматга урилди, шахматни олиб тарбияга; икковининг ҳам дабдаласи чиқарилди. Қутбиддинов рюмкаларни яна тўлдирди, вилка билан иягини кашлаб давом этди:

– Шахматнинг яна бир зарари шуки, агар фирмом одам билан ўйнасангиз, асабингиз бузилади. Ўттиз тўртинчи йилда Бобожонов билан ўйнаган эдим, фирромлик қилиб шохимни олиб қўйди. Шохимни бер, мен сенга бўлак нарса берай, десам кўнмади, чўнтагига солиб қўйди. Жаҳлим чикиб қолган экан, шохсиз ўйнай бердим, бари бир қолдирдим. Шундан бери ўйнамайдиган бўлиб кетдим. Нима кераги бор? Хўш, ана қолдирдим, нима бўпти?

– Шуни айтинг, поезддан қолиптими?

Соат саккиздан ўтганда Суяр келди. У, эшикдан жуда ховликиб кирган эди, буларни кўриб шашти қайтди; секин ичкариги уйга кириб кетаётганида Заргаров кўриб қолди.

– Э, э, йигитча! Қани, бу ёққа келинг-чи! Хў, баракалла, мулла Суяр! Отасини суярми, онасини суярми, а? Ё иккаларини ҳам суярми?

Қутбиддиновнинг оталик меҳри жўш уриб кетди. Суярнинг бошидан, юзидан ўпди, кучоклади.

– Албатта, отасини суяр-да, а, ўғлим? Бизнинг ўғил кўп яхши-да: биров билан уришмайди, папирос чекмайди, онасидан отасини яхши кўради, шахмат ўйнамайди...

Суяр ўзининг қувончини тантана билан эълон қилди:

– Бугун инструкторимизни қолдирдим, дада!

– Э, ана энди! Кўп бемаъни иш қилибсиз-да, ўғлим! Шахмат ўйнамагин, демабмидим? Қара, бурнингдан сув оқяпти, миянг суюлибди!

Суяр бўшашиб кетди.

– Шахмат ўйнагандан эмас, – деди бурнини артиб, – кеча ўзингиз ариқдан кўзойнагингизни излатдингиз...

Қутбиддинов лабини бурди.

– Кўзойнак изласа бурундан сув оқар эмишми? Минг лаънат! Бор, уйга кир, дарсингга қара!

Суяр таъби хира бўлиб, кириб кетди. Қутбиддинов ўғлининг ноқобиллигидан, андишасизлигидан қаттиқ хафа бўлди; нахот отаси шахмат ўйнамагин деган бўлса-ю, ўйнаса; ўйнаганини яна, айниқса, меҳмоннинг олдида, бу қадар тантана билан эълон қилса. Заргаров кўп болалар шунақа эканлиги ва Суяр эслик бола бўлгани учун бу хилдаги қусурларини йўқотиш кийин эмаслигини айтиб, ранжиган отанинг кўнглини кўтарган бўлди.

– Менинг ўғлим-чи, бундан ҳам баттар. Мен унга тоғ инженери бўлгин десам, «йўк, дада,

билмайсиз, мен учувчи бўламан» дейди. Ха-ха-ха... вой, итвачча-ей, мен билмас эмишман!

Икки танқидчи болаларнинг оталарга гап кайтаришларини, оталарнинг сўзларини баъзан ерда қолдиришларини ҳозирги тарбияда бўлган энг катта камчиликнинг натижаси ҳисоблашди ва буни ҳар куни, ҳар соатда кўриб турганлари ҳолда бунга қарши жамоат фикрини қўзғағудай бир иш қилолмаганлари учун ўзларини ҳам айблашди.

– Мен шу тўғрида газетага бир мақола ёзсамми деб ҳам ўйлаган эдим, – деди Заргаров, – лекин келиштиролмасман деб қунт қилмадим. Чала-чулпа ёзиб бировнинг олдига «шу тўғрими?» деб боргани номус қиламан. Ростини айтсам, эллик олтига кириб ҳам бировдан ақл ўрганишни ўзимга эп кўрмайман. Энди, мен сизга айтсам, биз бировга ақл ўргатсак тузук. Нима дедингиз?

– Албатта. Лекин мен ҳам мақола ёзишга йўқман, биродар. Энди биз-ку, ўтдик, болаларимиз ҳам биздай бўлмасин денг. Бунинг учун болаларга ҳар хил адабиётлардан ўқитиш керак. Бу тўғрида ҳам ҳозирги тарбия ўчоқларимизнинг бепарволиги бор. Чунончи, мен у куни ўғлингизни имтиҳон қилиб кўрдим. Мазаси йўк! Ҳатто Салтиков билан Шедрин, деган машҳур ёзувчиларни бир-биридан фарқ қилолмайди, иккови битта одам дейди. Кула-кула ўлибман. Сизга айтаман деб эсимдан чикибди.

Заргаров «ўғлим аълочи» деб ҳеч кимга сўз бермас эди, Қутбиддиновнинг бу кулгиси уни тамом ўлдирди.

– Рости билан шундай дедими? Адабиётдан ҳам аъло баҳо олган эди-ку.

– Адабиёт муаллими ошнангиздир.

– Бе, Салтиков билан ким дедингиз хали, Шедринми? Шуни билмаса мен қулоғини таги билан суғуриб оламан. Қутбиддинов ҳамон кулар эди.

– Билмайди, баҳазур суғуриб ола беринг, азбаройи Худо, иккови бир одам дейди.

Қутбиддиновнинг меъёрдан ортиқ кулгиси Заргаровнинг гашини келтирди. Нима бўлиб унинг оғзидан «менинг ўғлим билмаса, сенинг ўғлинг ҳам билмайди» деган мазмунда сўз чиқиб кетди. Қутбиддинов ҳам ўзининг ўғлига ишонганлиги учун, Заргаровнинг бу бўҳтонига дарров, иссиғида зарба бергиси келди.

– Ҳозир, хозир, – деди, – Суяр! Ҳо, Суяр! Бу ёкка чик, ўғлим! Э, ётганмидинг? Майли, бу ёкка ўтир. Бизга бир нарсани ҳал қилиб бер: Салтиков катта ёзувчими, Шедрин катта ёзувчими?

Суяр гоҳ отасига, гоҳ Заргаровга қарар ва хайрон эди.

– Йўқ, сиз саволни нотўғри қўйдингиз, – деди Заргаров. – Бундай: Салтиков илгари ўлганми, Шедрин?

– Иккови битта одам-ку! – деди Суяр, нима гап эканини билолмай.

Заргаров кийқириб кулди, чапак чалди ва бунга ҳам қаноат қилмай ўрнидан туриб ўйинга тушди. Қутбиддинов дўк урди:

– Салтиков билан Шедрин-а? Ким айтди сенга?

– Ўзим биламан, китобда бор.

– Китобда бор? Шахматни кўпроқ ўйна, ит-вачча!

Қутбиддинов бола бечорани хўп уришди. Заргаров Қутбиддиновни ўлардай калака қилиб тоза

аламини олди, бунинг ҳам оғирлиги Суярга тушди. Суяр йиғлаб юборди.

– Ундоқ демагин, ўғлим, – деди Заргаров бирпас жимликдан кейин, – даданг бир парса дегандан кейин дарров «хўп, билмабман» дейишга ўрган. Яхши эмас.

– Нотўғри айтсалар-чи?

Икки танқидчи ялт этиб бир-бирига қаради ва бу қарашда икковининг ҳам кўнглидан бир гап ўтди: «Бола ҳам шундай ўжар бўладими?» Суяр ичкарига кириб кетди. Қутбиддинов эртагаёқ Суярнинг мактабига бориб катта ғалва кўтармоқчи бўлди. Заргаров мактабдан ҳам кўра ёшлар саройига боришни маъқул кўрди. Анчадан кейин Суяр каттакон бир китоб кўтариб чиқди:

– Мана, – деди портретни кўрсатиб, – мана, Салтиков Шедрин!

Қутбиддинов «бу ўжар бола ҳамон ўзиникини маъқул қилмоқчи» деб жуда ғазабланди, аммо меҳмоннинг олдида ўзини тийди. Заргаров портретнинг остидаги ёзувни ўқиб, худди қанотли туя кўргандай ажабланди ва китобни секин Қутбиддиновнинг олдига сўрди. Қутбиддинов портрет ва унинг остидаги ёзувга узок тикилди, сўнгра кўзойнагини секин қўлигидан бўшатар экан:

– Хим... – деди, – Салтиков Шедрин! Кўрдингизми, ўша вақтдаги ёзувчилар ҳам соқол қўйган экан...

Жимлик чўқди. Суяр индамай ичкарига кириб кетди. Шў ерда хикоя ҳам тамом, чунки унинг маънавий давоми ғалаба қозонган Суярнинг бу икки танқидчидан ўч олиши бўлар эди. Суяр буни лозим толмади.

1939

АДАБИЁТ МУАЛЛИМИ

Ўзининг айтишига кўра «нафис адабиёт муаллими» ўртоқ Бокижон Бақоев офилга кириб таъби хира бўлди: сигирнинг қулоғига яна кана тушибди! Канадан ҳам кўра сигир унинг аччиғини келтирди: канани терай деса қўймайди – бошини силкийди, пишкиради.

– Ҳайвон! Сигир эмас, ҳайвон! – деди офилнинг эшигини қаттиқ ёпиб. – Ҳайвон!

Хотини Мукаррам ҳовлида самоварга сув қуяр эди.

– Ҳайвон! – деди Бақоев, – бу сигирни сотиб пулига чўчка олиш керак!

– Шаҳарда чўчка асраш мумкин эмас, – деди Мукаррам самоварга кўмир солаётиб.

– Нима учун? Тақиқ қилинганми? Ким айтди? Мен айтиб эдимми? Тўғри, мумкин эмас... албатта, мумкин эмас...

– Уйга киринг, Ҳамида келди.

Ҳамида ўн олти ёшлардаги тирик, қувноқ қиз, поччасини кўриб севиниб кетди.

– Сиз уйда экансиз, билсам, дафтаримни олиб келар эканман... эсизгина...

Ўртоқ Бокижон Бақоевнинг таъби очилди – сигир, унинг қулоғидаги кўм-кўк кана, ғўкиллаб тумшуғи билан ариқ ёқаларини бузиб юрган чўчка кўз олдидан ўтди.

– Техникумдан рабфакка ўтибсан, деб эшитдим, ростми? – деди. – Ҳимм... яхши қилибсан. Рабфакка ўт, деб мен айтиб эдим шекилли? Ҳимм... Ауфф, зарда бўлибман... Рабфак яхши. Мен бир борган эдим. Канцеляриянинг эшигига практикум деб ёзиб қўйинти. Тўғри эмас. Прак-

тикум, минимум, максимум булар ҳаммаси лотинча ёки лотинчага яқин сўзлар. Мен, шахсан шундай деб биламан.

Бир оз жим қолишди.

– Бокижон ака, – деди киз уялиброқ, – бир нарсани сиздан сўрамоқчи эдим: биз синфда Чеховнинг «Уйқу истаги»ни ўқидик, гўдакни ўлдирган қизни суд қилмоқчимиз. Даъвогар гўдакнинг онаси – Раҳима бўлади, кораловчи – Шарифжон. Судьялар ҳам бўлади. Мен қизни оклаб, бутун гуноҳни унинг хўжайинига, ёш қизни бу қадар бераҳм эксплуатация қилган кишига қўймоқчиман. Мана шу... Шунини ёздим. Шу тўғрида сизнинг фикрингизни билмоқчиман. Чехов шундай демоқчи эмасми?

Ўртоқ Бакоев ўйлаб туриб, сўради:

– Нафис адабиёт дарсини сизларга ким беради? Ҳакимов? Аҳмоқ одам! Ўз устида ишламайди. Савол аломати ҳамма вақт «ми»дан кейин қўйилади десам, кулади. Гап бунда ҳам эмас...

Мукаррам самовар кўтариб кирди. Ҳамида ирғиб туриб, самоварни опасининг қўлидан олди ва столга қўйди. У, хомиладор хотинга самовар кўтартириб, караб ўтирган поччасидан ўпкаламақчи эди, бироқ уялди, индамади. Ўртоқ Бокижон Бакоев жуда чанқаб турган экан, устма-уст тўрт пиёла чой ичди ва терлади.

– Чучварадан кейин чой жуда яхши кетади-да, – деди юзидаги терни артиб, – химм... соқол ҳам ўсипти, сартарош бўлмаса одамлар маймун бўлиб кетар эди. Маймун, жуни тўкилиб, одам бўлган. Бу ҳақда Энгельснинг фикри бор...

– Ҳалигини айтмадингиз, Бокижон ака, – деди киз, – Чехов шундай демоқчи эмасми?

Ўртоқ Бақоев яна бир пиёла чой сўради.

– Чеховми? Ҳимм... буржуазия реализми тўғрисида сўзлаганда, энг аввал унинг объектига диққат қилиш керак. Буржуазия реалистлари тушунган, улар акс эттирган объектив воқеликни англаш лозим бўлади. Турган гапки, Чеховнинг ижоди бошдан-оёқ, бутун моҳияти билан илк буржуазия реализми, яъни... Ҳимм... Мукаррам, товукқа мояк қўйдингми? Қўйиш керак, бўлма-са дайди бўлиб кетади... Тавба, товукдан аҳмоқ жонивор йўқ – мояк қўйсанг туғади! Нима учун мояк қўйсанг туғади? Хўроз нима учун сахарда қичкиради? Ажойиб психология! Биология ўқий-сизларми?

Ҳамида биологиядан нималар ўқиганини, бу ўқиш йилида яна нималар ўтилажагини сўзлаб берди ва ўзининг оклаш нутқида физиологик асослар ҳам кўрсатиш нияти бор эканини айтиб, яна сўзни Чехов устига бурди.

– Ҳимм... – деди Бақоев, – Чехов тўғрисида ўзимнинг фикрим бор. Бошқалар нима деса десин, ҳар ҳолда унинг дунёга қарашида... Унинг дунёга қараши Пушкин ва Лермонтовларнинг дунёга қарашидан фарқ қилади. Бир давр, бир синф, бир мамлакат ёзувчилари бўлишларига қарамасдан, мутлақо фарқ қилади!

– Чехов Пушкин билан бир даврда яшаган эмас-ку, – деди Мукаррам, – бизнинг кутубхонада унинг Максим Горький билан олдиран сурати бор. Чехов 1904 йилда ўлган бўлса керак.

Ўртоқ Бақоев бир оз ўнғайсизланди.

– Сизлар қайси Чехов тўғрисида гапираётиб-сизлар? Чойдан қуй!.. Бу Чехов ҳақидами? Тўғри, бу 1904 йилнинг биринчи ярмида, ик-

кинчи ярмидами ўлган... Бошқа рўмолча бер, бундан пиёз хиди келаётипти. Мен ана у Чехов, илк буржуазия реализмининг намояндаси бўлган Чехов хақида сўзлаётиман.

— «Уйқу истаги» қайси Чеховники? — деди Ҳамида.

— Ҳеч шубҳасиз бу Чеховники. Бу нарса биринчи марта «Современник» журналида босилган.

Шундан кейин ўртоқ Бокижон Бақоев узундан-узоқ сўзлаб кетди. Унинг нима тўғрида сўзлаётганини Ҳамида билмас эди. Детирдинг деган аллақандай машҳур танқидчи Шеллинг деган ёзувчига «сен дастёрга зор бўлгунча ўғлинг дастёр бўлади» деб хат ёзган; Маркс Добролюбовни Меринг билан бир қаторга қўйган; Стендинг деган аллақандай бир драматург ўлар чоғида Демпинг деган бир танқидчига: «Агар бутун жониворларни Худо яратган бўлса, мен унинг завқига қойил эмасман, эчкиемар ҳам жонивор бўлдимми?» деган...

Ҳамиданинг боши оғирлашиб кетди; икки марта секин, оғзини очмасдан эснади.

Ҳамида мезбонлар билан хайрлашиб кўчага чиққанда қоронғи тушган эди; «Уйқу истаги» тўғрисида поччасидан ҳеч қандай фикр ололмади. Унинг сўзларидан нима олгани хақида ўзига ҳисоб берар экан, ғувиллаб турган бошида шундан бошқа ҳеч нарса йўқ эди: практикum, минимум, максимум; Детирдинг, Стендинг, Шеллинг, Меринг, Демпинг...

1937

СОВЧИЛАР

Анвар Муаттарни кузатган куни эртасига азонда ғириллаганича районга чиқиб борди, Муборакхонимдан ибo қилиб Муҳайё билан далада кўришди, ёнма-ён пахта терган бўлиб, Муаттар билан икки орада бўлган ҳамма гапни, унинг тўй тўғрисидаги фикр-мулохазаларини тўлиқ айтиб берди. Иккови бемалол гаплашаверса ҳам бўлар экан, Ҳакимжон билан Муборакхоним бу тўғрида очикчасига гаплашган, канча ғурбат, канча кўз ёшидан кейин Муборакхоним тақдирга тан берган экан; Ҳакимжонни кузатишда «ҳозирги ёшлар», «пешана» деган гапларни айтибди. Лекин унинг бир канча шартлари бўлиб, буларнинг энг биринчиси Муҳайёга совчи юборилиши экан. Ҳали бу шартларни эшитмасдан туриб, буларнинг ҳар бири Анварнинг кўзига тоғ бўлиб кўринди.

Анварнинг бирдан-бир умиди Муаттар, қолаверса гапдон Наимжон эди.

Анвар шу кечаси Наимжоннинг ётоғида ётиб қолди, унга ҳам ҳамма гапни айтиб берди. Наимжон Муаттар билан Ҳакимжондан ғоят хурсанд бўлди, тўйга тайёрлик ишига Муаттархон бош бўлса, тўйга ўзи бош бўлишини ваъда қилди.

Анвар ҳар жиҳатдан хотиржам бўлиб шаҳарга қайтди.

Марғуба унинг вақтичоғлиги, жонсарак бўлиб қолганини кўриб ҳалитдан тўй ҳаракатида юрибди, деб хурсанд бўлиб, унга ҳар куни гоҳ нўхат, беҳи, гоҳ қазн солиб ош қилиб берар эди.

Янаги ҳафтанинг охирларида талабалар пахтадан қайтишди. Шу кунларда Муаттардан телеграмма келди, Анвар меҳмонхонадан номер олиб,

уни кутиб олгани аэропортга Наимжон билан чиқди. Учови меҳмонхонада ўтириб тўй режасини тузмокчи бўлишган эди, бу режа кўп жихатдан Ҳакимжон айникса, Муборакхонимга боғлиқ бўлганидан икковининг иштирокида тузиш керак бўлиб қолди. Бундан ташқари, Муаттар билан Наимжон совчиликка бориб Муборакхонимнинг энг биринчи шартини бажариши, қолганларини ҳам эшיתיши керак эди.

Муборакхоним буларни ёш демай совчи ўрнида иззат-икром билан қарши олди, лекин тўйдан гап очиши билан икковини бир чўқишда гаранг қилиб қўйди:

– Мурод Алининг йили ўтмасдан тўй нимаси? – деди.

Булар шуни ўйлашмаган экан, иккови бир-бирига қараб хайрон бўлиб қолди. Хайрият, Наимжон ботирлик қилди.

– Йўқ, хола, тўй тўғрисида сўз бўлиши мумкин эмас, биз никоҳдан ўтиб қўйиш тўғрисида гапираётибмиз. Иккови ёш, бир институтда ўқийди, тўйгача кўришманглар, деб бўлмайди... Шаҳарда Марғуба биттамикан, бири бўлмаса бири икковини гап қилиши, бўлмағур гаплар тарқатиши мумкин. Иккови никоҳдан ўтиб қўйса йўриғи бошқа...

Муборакхоним ўйлаб туриб яна айниди.

– Йўқ, булар ФХДЁдан ўтса-ўтмаса икковини Марғуба тинч қўймайди, илон бўлиб чакаверади. Тегишли идоралар тилини тийиб қўйишсин!

Бу сафар Муаттар гап топди.

– Бу ёғидан хотиржам бўлинг, хола, идоранинг хожати йўқ, дадамга айтиб қўйдирвораман, десам – ҳар қанака илон бўлса ҳам инига кириб кетади!

Муборакхоним ялт этиб Муаттарга каради, унинг юзидаги катъиятни кўриб сўзига инонди ва никоҳга рози бўлди.

Иш бунақасига айлангандан кейин у ёғи жуда осон кўриниб қолган эди, бироқ гап айланиб янгидан-янги қийинчиликлар вужудга кела бошлади.

Хўп, никоҳдан ўтишди. Шу куни кечкурун иккови беш-ўнта ўртоғини чакириб, ўртага бир чойнак чой қўйиб, шу иш шундоқ бўлганини маълум қилиш керакми, йўқми? Керак бўлса одам қаерга чакирилади? Анвар ўз уйига чакиролмайди, чунки уйи аждаҳо оғзини очиб ётган кудукдай гап. Бу ерга чакиргани Муборакхоним кўнмади, «Одамлар нима дейди?» деб ўзининг эски андишасини пеш қилди. Бирдан-бир жой ёшлар қахвахонаси эди. Бунга Муборакхоним ҳам рози бўлди, лекин хўрлиги келиб хўп йиғлади.

– Қизгинамнинг пешанаси шўр бўлмаса куни кашшоқ талабалар чой ичадиган қахвахонага қолармиди! – деди.

Ундан кейин яна ҳам мушкулроқ муаммо юзага келди: ўтиришдан кейин келин билан куёв каёққа боради, яқин ёр-дўстлари икковини каёққа кузатиб қўйишади? Бу тўғрида ҳам ўйлаб-ўйлаб меҳмонхонадан икки хонали жой олишга қарор беришди. Муборакхоним бунга ҳам рози бўлди, лекин яна йиғлади.

– Шу умид билан киз ўстирганмидим!.. Дарбадар бўлсин деб кечалари уйқумини харом қилганмидим...

– Холажон, – деди Наимжон ўпкалаб, – шундай хайрли иш устида ҳам йиғлайдимиз киши! Ўзингиз тушунган, унча-мунча ҳам эмас, давлат

омонат кассасида ишлайдиган аёлсиз! Шундай бўлгандан кейин ўйлашингиз керак: Мухайёхон суйган йигитига тегяпти!

Муборакхоним наридан-бери кўз ёшини артди-да, уйга кириб кетди: ҳаял ўтмай тўғри илжайганича совчиларга пешкаш олиб чиқди; бекасам тўнни Наимжоннинг, бир кийимлик атласни Муаттарнинг олдига қўйди.

БЕМОР

Осмон йироқ, ер қаттиқ.

Мақол

Сотиболдининг хотини оғриб қолди. Сотиболди касални ўқитди – бўлмади, табибга кўрсатди. Табиб қон олди. Бетобнинг кўзи тиниб, боши айланадиган бўлиб қолди. Бахши ўқиди. Аллақандай бир хотин келиб толнинг хиичини билан савалади, товук сўйиб қонлади... Буларнинг ҳаммаси, албатта, пул билан бўлади. Бундай вақтларда йўғон чўзилади, ингичка узилади.

Шаҳарда битта шифохона бор. Бу шифохона тўғрисида Сотиболдининг билгани шу: салқин, тинч боғда, дарахтлар ичига кўмилган баланд ва чиройли оқ иморат; шиша қабзали кулранг эшигида кўнғироқ тугмаси бор. Чигит пўчоқ ва кунжара билан савдо қиладиган хўжайини Абдуғанибой омборда қулаб кетган қоплар остида қолиб ўладиган бўлганида бу шифохонага бормай Симга¹ кетган эди. Докторхона деганда Сотиболдининг кўз олдига извош ва оқ подшонинг сурати солинган 25 сўмлик пул келар эди.

¹ Сим – ҳозирги Фарғона шаҳри.

Бемор оғирлашди. Сотиболди хўжайинининг олдига арзга борди, аммо бу боришдан муддаоси нима эканини аниқ билмас эди. Абдуғанибой унинг сўзини эшитиб кўп афсусланди, кўлидан келса ҳозир унинг хотинини оёққа бостириб беришга тайёр эканини билдирди, кейин сўради:

– Девонайи Баҳоваддинга ҳеч нарса кўтардингми? Ғавсул-аъзамга-чи?

Сотиболди кетди. Беморнинг олдидан жилмаслик ва шу билан бирга тирикчилик учун хонаки бир касб қилишга мажбур бўлди – ҳар хил саватчалар тўқишни ўрганди. У эртадан-кечгача офтобшувоқда гавронлар ичига кўмилиб сават тўқийди.

Тўрт яшар қизчаси кўлига рўмолча олиб, онасининг юзини карахт, нимжон, хира пашшалардан кўрийди; баъзан, кўлида рўмолча, мукка тушиб ухлаб қолади. Ҳамма ёк жим. Фақат пашша ғинғиллайди, бемор инқиллайди; ҳар замон яқин-йироқдан гадоёй товуши эшитилади: «Хей дўст, шайдулло баноми олло, садака радди бало, бақавли расули Худо...»

Бир кечаси бемор жуда азоб тортди. У ҳар инграганда Сотиболди чаккасига буров солинган кишидай талвасага тушар эди. Қўшниси бир кампирни чақирди. Кампир беморнинг тўзиган сочларини тузатди, у ёк-бу ёғини силади, сўнгра... ўтириб йиғлади.

– Бегунох гўдакнинг сахарда қилган дуоси ижобат бўлади, уйғотинг кизингизни! – деди.

Бола анчагача уйқу ғашлиги билан йиғлади, кейин отасининг ғазабидан, онасининг аҳволидан кўркиб, кампир ўргатганча дуо қилди:

– Худоё аямди дайдига даво бейгин...

Бемор кундан-кун баттар, охири ўсал бўлди. «Кўнгилга армон бўлмасин» деб «чилёсин» ҳам қилдиришга тўғри келди. Сотиболди тўқиган саватчаларини улгуржи оладиган бакколдан йиғирма танга қарз кўтарди. «Чилёсин»дан бемор тетик чиққандай бўлди; шу кечаси ҳатто кўзини очиб, қизчасини ёнига тортди ва пичирлади:

– Худо қизимнинг сахарлари қилган дуосини даргоҳига қабул қилди. Дадаси, энди тузукман, қизимни сахарлари уйғотманг.

Яна кўзини юмди, шу юмганича қайтиб очмади – сахарга бориб узилди. Сотиболди қизчасини ўлик ёнидан олиб, бошқа ёкка ётқизаётганда қизча уйғонди ва кўзини очмасдан одатдагича дуо қилди:

– Худоё аямди дайдиға даво бейгин...

1936

КУНДОШЛАР

Анвар қачонгача оғиз-бурнини қора қилиб машинанинг тагида ётади, қачонгача қуруқ нон еб бировнинг уйида ётиб юради, бунақа тирикчилик жонига тегар, қайтиб келар?

Марғуба шу умид билан овуниб юрган эди, Мухайёни онаси уйидан хайдаб юборганини эшитиб дод, деб юбораёзди. Хайрият, Мухайё пахтага кетибди, хайрият, Анвар шаҳарда қолибди! Бу ғанимат фурсатни кўлдан бермаслик керак бўлиб қолди.

Марғуба мол-дунёни Анварнинг бурнига ишканида Анвар оғиз солмади. Ота-онасининг қаноти остида иссиқ-совуқни билмай ўсган бола

мол-дунёнинг кадрига етадими? Бунинг кадрига интернатда йўқчилик кўриб ўсган Муаттар этади, ҳиди келса оғиз солади. Муаттар Анварнинг ана у хатига жавобан «Эрга тегадиган бўлсам менга даллол керак эмас», деган бўлса, унда мол-дунёдан беҳабар эди.

Марғуба мана шу умид билан Муаттарни Ҳиндистондан айтишини зориқиб кутар эди.

Муаттар сентябрнинг бошларида Ҳиндистондан қайтди, бир-икки кундан кейин Жавлон билан Марғубани кўргани келди.

Марғубанинг айтишига қараганда Жавлон бундан икки кун бурун хусуматдан ўн беш кунга қамалган, уйда битта ўзи экан.

Марғуба Муаттардан ўпкалади, ўша хатни билмасдан, тушунмасдан ёзганини, Жавлон иккови нима деб жони ҳалак эканини айтиб йиғлади; кейин Анвар гўл бўлса ҳам яхши бола эканини, гўллиги орқасида шундай ҳовли-жой, машина, кассадаги шунча пулга кўчада юрган бир искирт ва унинг доғули онаси кўз тикканини куйиб жизғанақ бўлиб гапирди; қора кутини олиб чиқиб тақинчоқларни кўрсатди, унинг бўйнига, кўкрагига осди, кулоқларига, сочига, билак ва бармоқларига тақди, узоқдан қараб: «Бу нарсалар факат сенга ярашади», деди; назарида, Муаттар мол-дунёга учиб, ўзини Анварнинг бурнига ишқанга тайёр бўлгандан кейин эри Жавлоннинг мастлигида мактаниб алжиган гапини айтиб ёқасини ушлади: Мухайё Жавлонни кўчада кўриб кўзини сўзган эмиш, Жавлоннинг таъби тортмабди, йўкса ҳужрага таклиф қилса кирар экан... Марғуба унинг комсомоллиги, институтда ўқишини масхара қилиб, ёмон фикрларга буриб гашир-

ди. Агар бу гапларнинг мингдан бири рост бўлган тақдирда ҳам Анварнинг шўри қурибди-ку! Наинки Анвар шу қадар гўл, у жувон шу қадар шайтон бўлса? Агар ҳақиқатан шундок бўлса Анвар бечоранинг кўзини очиш керак. Бунинг учун аввал Муҳайёни яхшироқ билиш керак.

Эртасига нонушта маҳалида Марғуба гапни айлантириб «етим ўлгурнинг холидан хабар олиш керак», деган мазмунда шама қилди, Муаттар индамади. Марғуба унинг индамаганини розилик аломати деб тушунди-да, шодмарг бўлаёзди. Муаттарнинг сочини ўз қўли билан турмаклади, қора қутидан гавҳар кўзли олтин безакни олиб турмакнинг ёнбошига ўрнатиб қўйди.

Муаттар тўғри институтга бориб комсомол комитетига кирди ва Раҳимжонга ўзини танитиб мақсадини айтди:

– Муҳайё деган талаба қиз тўғрисида жуда хунук гаплар эшитиб, шу гаплар қай даражада тўғри эканини билгани келдим. Бизга келин бўлиши эҳтимоли бор, – деди.

Раҳимжон унга разм солиб туриб бирдан:

– Марғуба холанинг кими бўласиз? – деб сўради. Муаттар ҳайрон бўлиб қолди.

– У кишини қаёқдан биласиз? Ўғай қизиман.

– Муаттархонман денг! Муҳайёни ёмонлайдиган одам шаҳарда бошқа йўқ! Сиз у кишидан, шубҳасиз жуда кўп гаплар эшитгансиз. Бу гапларнинг ҳаммасини рад қиламан десам қимматли вақтингизни кўп оларман, деб қўрқаман. Муҳайё пахтада. Бугун соат тўртда ўша томонга махсус автобус боради. Бораман десангиз – марҳамат. Келин қиладиган бўлсаларинг Муҳайёнинг ўзини кўринг, гаплашинг. Ўша ерда Наимжон деган

йигит бор. Анварнинг ўртоғи, бу йигит Мухайёни жуда яхши билади.

Муаттар жилмайди.

— Анваржонни ҳам билар экансиз?

— Бу ерда нима қилиб ўтирибман! — деди Раҳимжон кулиб ва хайрлашгани қўл узатди.

Муаттар соат тўртда келди. Бино олдида автобус турар, унга икки киши хар хил қоп, халта, яшик ва яшикчалар юкламоқда эди. Юк ортиб бўлинганидан кейин Муаттар автобусга чиқди, юкларни оралаб олдинга юрди, олдиндаги иккита бўш жойнинг бирида қоп-қора соч ва мўйлови оппоқ бир одам ўтирар эди. Муаттарга қулайроқ ўринни бўшатиб бериш учун ўрнидан турди. Унинг қийналиброқ турганини, қаеридир фикрлаганидан оёғи ёғоч эканини билди-ю, Муаттар унинг жойига ўтирмади, қўймасдан ўзини ўтказди.

Муборакхоним ўша куни Мухайёни кидириб ҳеч қаердан топа олмаганидан кейин дарҳол Ҳакимжонга: «Мухайёнинг қилмишларига панжа орасидан қараганингизнинг оқибати мана: Мухайё Анвар деб уйдан чиқиб кетди, бундан ортик шармандалиқ бўладими?» деган мазмунда хат ёзган эди. Ҳакимжон бу гапга унча ишонмаса ҳам кўнглига ғулғула тушиб шаҳарга келди, Муборакхоним уйни ёлғиз ташлаб Мухайёнинг кетидан пахтага кетганини кўшниларида эшитиб кўнгли бир оз тинчиди, музокара «Анвар борадиган бўлса, сен борма» деган гапдан чикқандир деб ўйлади, лекин шундоқ бўлса ҳам она-боланинг холидан хабар олгани борадиган бўлиб институтга келган, автобусга чиққан эди.

Соат тўртдан ошганда автобус жўнади, ҳадемай шаҳардан чиқди. Ҳакимжон билан Муат-

тар ҳамгап бўлиб қолишди, бир-биридан пахтада кими борлигини сўради.

– Қизимиз пахтага кетган экан мен йўқ эдим, онаизор кетидан жўнабди-да! – деди Ҳакимжон.

– Битта-ю битта қизи, ер-у кўкка ишонмайди. Сизнинг кимингиз бор?

– Мен, ростини айтсам, келин кўргани кетяпман. Машҳур доктор Мурод Али деганни эшитгандирсиз?

Ҳакимжон ёғоч оёғини гижирлатиб унга томон ўгирилди.

– Эҳ-э, у кишини танимаган, эшитмаган одам борми! Хўш, хўш?

– Мен ўша кишининг узок қариндоши бўламан: у кишининг синглиси менинг ўғай дадамга тушган...

– Ха-ха, – деди Ҳакимжон, – Марғубахоннинг ўғайдан-ўғай қизи бўламан денг! Хўш, хўш?

– Ўша кишидан Анвар деган бир бола қолган, шу Мухайё деган бир жувонни яхши кўриб қолибди...

Ҳакимжон талмовсиради.

– Қанақа жувон экан?

– Марғуба аянинг айтишларига қараганда шайтон, институт комсомол комитети секретарининг гапига қараганда фаришта!

– Қайси бирининг гапига ишонса бўлади? – деди Ҳакимжон кулимсираб.

Муаттар бир оз асабийлашди.

– Мен Марғуба опани яхши биламан! Ўзим бу оиладан аллақачонлар чиқиб кетганман, Анварнинг ҳам шу оилада туришини сира ҳам ис-тамайман!

Ҳакимжон унинг юзига тикилди ва елкасига қокди.

– Баракалла, хийла ҳушёр экансиз, қизим! – деди, кейин автобуснинг деразасидан экин майдонларига, боғларга қараб бир оз жим қолгач, Муаттарга юзланди. – Ростини айтсам, Марғуба опангиз менинг кўз очиб кўрган хотиним эди. Бу хотин бошига келган ҳамма кўргуликлари учун негадир мендан қасос олмоқчи бўлади, қалбида газаклаб кетган чипкон оғриғига менинг кўз қорачиғим дори деб ўйлайди-ю, ҳар баҳона билан нуқул юзимга чанг солиб кўзимни ўйиб олмоқчи бўлади.

– Химм... – деди Муаттар, – гапнинг мағзига тушуниб бу томони ҳам бор денг?..

– Яна қайси томони бор? – деди Ҳакимжон автобус силкинганда қаттиқ тебраниб.

Ҳакимжон бунчалик очилгандан кейин Муаттар ҳам кўнглидагини яширмади.

– Мен ҳам ростини айтсам, Марғуба опа Анвар икковимизни бир-биримизга ёпиштирмоқчилар. Лекин икковимизнинг ҳам кўнглимизда зиғирчалик бир нима йўқ, бир-биримизнинг кўнглимизни биламиз ҳам! Сизнинг гапингиздан кейин бир нарсани ўйлаб қолдим. Анварнинг отасидан каттагина мерос қолган, Марғуба опа бир ўқ билан учта қарғани урмоқчи эканмикан: биринчидан, Мухайёни ёмон отликқа чиқариб сизга озор бермоқчи; иккинчидан, Анварнинг Мухайёдан кўнглини қолдириб, мол-дунё қўлидан чиқиб кетини хавфининг олдини олмоқчи; учинчидан, мени Анварга ёпиштириб, мол-дунё тўғрисида «гилам сотсанг қўшнингга сот, бир чеккасида ўзинг ўтирасан» қабилида иш тутмоқчи.

Ҳакимжон завқ қилиб кулди.

– Қойилман! Қойилман! Яна айтаман: хийла хушёр, хийлагина зийрак қиз экансиз!.. Хаётда ўқ еб қалтис ярадор бўлган бу қашқирдан ҳар нарса кутиш мумкин! Боя жуда ҳақ гап гапирдингиз. Анвар бу оиладан чиқиб кетиши керак!

Автобус йўлнинг бузилган жойидан силкиниб, чайқалиб ўтгандан кейин Муаттар давом этди:

– Одамга алам қилади: бу хотин нима учун «Муаттар мол-дунёга учиб Анварга тегади-ю, гиламнинг бир чеккасида ўзим ўтираман», деб ўйлайди? Анвар нима учун бунинг башарасини одамларнинг кўзидан этаги билан тўсиб туриши керак?

Автобус кун ботар олдида қишлоққа кириб келди ва ёрдамчилар штабининг олдида тўхтади. Кутиб турган мутасаддилар, талабалар автобусни ўраб олишди. Юклар туширилди» Муаттар бир чеккага чиқиб турди. Ҳакимжон йўлнинг чеккасидаги баландликка чиқиб у ёқ-бу ёққа аланглади. Қаёқдандир пайдо бўлган Мухайё: «Дадажон!» деганича келиб унинг бўйнига осилди, сўрашиб бўлгандан кейин қулоғига «Аям нима учун келганларини сўрамай кўя қолинг», деди. Шў аснода Муборакхоним келиб қолди. Мухайё юғурганича унга қарши бориб қулоғига шивирлади: «Ўтган гапларни дадамга айтиб ўтирманг!» деди ва онаси билан бирга Ҳакимжоннинг олдига келди. Ҳакимжон унга нарида турган Муаттарни кўрсатиб «Мен сенга дугона тошиб келдим, қарши ол» деди. Мухайё югуриб кетди – Муборакхоним Мухайё ҳақида Ҳакимжонга ёзган хатини андаваланига уриниб бир нималар деди.

– Салом! – деди Мухайё Муаттарга.

Муаттар шундай ислики кийимда ҳам хусн-жамоли ярқираб турган Мухайёни кўриб анграйиб қолди ва дарров хушини ўнглаб қўл берди.

Муаттар унинг чиройли эканини эшитган, лекин «Хар қанча чиройли бўлса ҳам мenden хунук бўлиши керак», деган ҳаёлда экан шекилли, искирт кийимда ҳам хусн-жамоли ярқираб турганини кўриб беихтиёр юраги жиғ этиб кетди ва ўзига дарҳол тасалли бериб ичида «тентаккина бўлса керак» деб қўйди-да, қўл берди.

— Муаттар! — деди ва унинг нечоғлик тентак эканини билиш учун кўзларига қаради. — Кундошингизман! Анваржон айтгандир?

Муаттар унинг ранги қув ўчишини, лоақал гангиб қолишини кутган эди, бироқ Мухайё бошини бир томонга қийшайтирганича кулимсиради.

— Унақа бўлса мени юлгани келгандирсиз-да? Муаттар бир оз хайрон бўлди:

— Анваржон менинг тўғримда ҳеч нарса демангандилар?

— Деган эдилар... — деди Мухайё ҳамон кулимсираб. Унинг бунчалик беғамлиги Муаттарга бир оз малол келгандай бўлди.

— Анвар мени олмаслигига сизни шунчалик ишонтирганми?

Мухайё ерга қараб оғирлигини бошқа оёғига солди.

— Йўқ, Анвар сизни олмаслигига мени ишонтиргани йўқ, сиз унга тегмаслигингизга ишонаман!

Муаттар оғзини очмасдан қолди.

— Тегмаслигингизни сўрайман денг!

— Йўқ, тегмаслигингизга ишонаман!

Муаттар хайрон бўлди.

– Сабаб?

Мухайё бир-икки оғиз ростлагандан кейин деди:

– Анвар сизни қўйиб менга интилиши сизнинг иззат-нафсингизга тегади, сиз буни кечиролмай-сиз, ҳеч бир қиз кечиролмайди!

Муаттар унга «балосан-ку» дегандай ялт этиб қаради.

Бу орада Ҳакимжон билан Муборакхоним англашилмовчиликни Мухайё истаганича тинч-тотувлик билан бартараф қилиб шу томонга силжишди. Муборакхоним бу ерга келгандан кейин бир неча кун қизи билан гаплашмади, лекин бригадга ошпазлик қилиб, бўш вақтларида пахта териб юрди. Бундан хабар топган бир мухбир «Юрак амри билан» деган хабарда Муборакхонимни хўн мақтаганидан кейин хўжалик она-болага бировнинг ҳовлисидан жой берди. Шу билан она-бола гаплашиб кетди. Мухайё меҳмонларни шу ҳовлига олиб борди. Ховли жуда бахаво, кечаси ҳам хушманзара жой экан, сўрида не маҳалгача гаплашиб ўтиришди.

Муборакхоним Муаттарнинг нима мақсадда келганини билмай, Марғубанинг ўгай қизи эканини эшитиб Анвардан сўз очди:

– Суксурдай йигит, лекин акли йўқ.

Мухайё сўзнинг боришини кўриб, чой келтириш баҳонаси билан ўчоқ бошига кетди. Муборакхоним эркинлик сезиб очикроқ гапирди:

– Мана, сизга ўхшаган қизга насибаси қўшилса акли тезроқ кирар эди.

Муаттар ўнғайсизланди.

– Менинг насибам бошқа бир йигитнинг насибасига қўшиладиган.

Унинг очиклиги Муборакхонимга ёкмади, ичида: «Бети қаттиқ киз экан», деб бошка сўз котмади. Бир чеккада ёнбошлаб оппоқ сочини бармоқлари билан тараб ётган Ҳакимжон Муаттарга кўз қисиб деди:

– Бизнинг Мухайёхон ҳам ақлсизгина киз эди, тезроқ ақл кирсин деб насибасини ақлли бир боланинг насибасига кўшган эдик, оқибати кўнгилдагидай бўлиб чиқмади.

Мухайёни Салимжонга бўлишишда кўпроқ Муборакхоним шошилган эди, шунинг учун Ҳакимжоннинг бу пичинги жон-жонидан ўтиб кетди-ю, ўпкасини тутолмади.

– Мен боламга ёмонликни раво кўриб ўша ишни қилган эмасман, пешана экан! – деди ва Муаттарга арз қилди: – Қиз олмаган йигитга тегиши тўғрими?

Муаттар нима дейишини билмай, Ҳакимжонга қаради. Ҳакимжон кўкрагини ёстикдан кўтарди.

– Хўп, Мухайёга «ундоқ эмас, бундоқ» деб яна ақл ўргатамизми? Қайси юзимиз билан ақл ўргатмоқчи бўламиз?

Муборакхонимнинг жаҳли чиқиб кетди:

– Ўзига ташлаб қўямизми бўлмаса!

– Ҳа, ўзига ташлаб қўямиз, ўзига ташлаб қўйишимиз керак! Қалдирғоч боласини учирма қилганида бўйиидан тишлаб учирмайди.

Муборакхоним юзини тескари ўгириб дўнғиллади.

– Ҳа, сизга бунақа нарсалар ҳеч гап эмас!

– Тўғри, ҳеч гап эмас! Оламга эшигингизнинг тирқишидан қарамасангиз сизга ҳам ҳеч гап бўлмас эди. Мен оламни кўргангидан, оламга ўт қўйган, оламни гўдакдай бағрига босиб ха-

локатдан қутқарган одамларни, битта одамнииг қалбидан тортиб бутун оламини даҳшатга солган воқеаларни кўрганман! Буларни кўриб эҳтимол кўзим камашгандир, шунинг учун сизни даҳшатга солган нарса менга ўйинчоқ бўлиб кўринар!.. Қиз олмаган йигит, йигитга тегмаган қиз... Наникинсон инсонга фақат шу кўз билан қараса? Қиз, йигит... Инсоннинг ўзи қаёқда қолди?

Мухайё чой олиб келди, чол-кампирнинг хо-муш ўтирганини кўриб Муаттарга қаради. Муаттар: «Чарчашган, дам олишсин» деб Мухайёни кўчага таклиф қилди.

Кўча жимжит, аллақерда радио хириллар эди. Иккови нарироқдаги каттакон дарвоза тепасидаги ёруғ чироқ шуъласи доирасида нари-бери юриб узоқ гаплашишди. Муаттар ҳозир Ҳакимжон билан Муборақхоним ўртасида бўлиб ўтган гапларни гапириб берди. Мухайё бир суюнди, бир қайғуга қолди. Шу муносабат билан Мухайё бошдан кечирганларини — эрга тегиб бир ўлимдан қолганини, Мурод Али домла ўлим чангалидан тортиб олганини, Анвар билан нима бўлиб танишганини, Марғубанинг қилмиш-қидирмишларини гоҳ қулиб, гоҳ йиғлаб гапириб берди. Мухайё шунчалик очик гаплашганидан кейин Муаттар ҳам ҳеч нарсани яширмади, у ҳақда Марғуба нималар деганини, Анварга бўлган муносабатини, бу ерга нима учун келганини очик айтди.

— Йиғламанг, Мухайёхон! — деди. — Ҳаммаси эсдан чиқади. Сизларга қўлимдан келадиган ёрдамимни аямайман! Йиғлоқ бўлманг.

Мухайё дарров кўз ёшини артди ва жилмайди.

— Йўқ, Муаттархон, мен йиғлоқ эмасман, сизга йиғлаб бердим-да! Ёш бола йиқилса-ю, атро-

фида ҳеч ким бўлмаса ўрнидан туриб кетаве-
ради, бирон меҳрибонини кўриб қолса ўшанга
йиғлаб беради. Шунга ўхшаб мен ҳам... Раҳмат,
Муаттархон!

Муаттар унинг шодликдан учқун сочиб турган
кўзларига қаради ва бурнини бурнига ишқагудай
бўлиб:

– Мунча ҳам тилинг бийрон бўлмаса? – деди
ва Мухайёни меҳр билан бағрига босди.

Муаттар бу ерга келиб кўзлаганидан ортиқроқ
нарсани билди, комсомол комитетида Раҳимжон
тайинлаган Наимжон деган йигит билан гапла-
шишга эҳтиёж қолмади, эрталабки автобусда
жўнайдиган бўлди. Уни автобусга Мухайё куза-
тиб чиқди.

НОҚОБИЛ ҚИЗ

Муборакхоним эшикдан четланиб Мухайёга
йўл берди, унинг саломига алик олмади, ўзини
босиш учун бир оз тўхтади, қайта-қайта «Астаф-
фирулло!» деганидан кейин кириб, супада ўтир-
ган Мухайёга яқин борди; яна бир марта «Астаф-
фирулло!» деганидан кейин, секин сўради:

– Даданг бўлмаса шунака экан-да? Қаёқда
эдинг?

Мухайё ерга қараб жавоб берди:

– Дадам борларида ҳам... Анварни кўргани
борган эдим...

Муборакхоним лов этиб кетди... «Астаффирул-
ло» дейиш ҳам эсига келмай, шовқин солди:

– Ҳеч бўлмаса ёлғон гапирсанг-чи, безбет! –
деди ва оёғи остида ётган супургини олиб қулоч-
каш қилди.

Мухайё кўзини юмди-ю қимир этмади.

– Аяжон. Менга ёлғон гапиришни ўргатган эмассиз...

Муборакхоним супургини улоктириб юборди, энгашиб қаттиқ шивирлади:

– Эрсираб қолдингми? – деди, яна бир шалак гап айтди.

– Аяжон, бунақа гапни оғзингизга олманг, шу оғиз билан мени болам дегансиз, алла айтгансиз, суйгансиз...

Муборакхоним унинг сўзига қулоқ солмади.

– Эрсираган бўлсанг биронта хотини ўлганни топай!

Мухайё онасининг юзига каради.

– Аяжон, илойим ҳеч кимнинг хотини, ҳеч кимнинг эри ўлмасин! Ҳеч кимнинг бошига Анварнинг куни тушмасин!

Муборакхоним ўзини босиб унинг ёнига ўтирди.

– Шу Анварга тегасанми? – деди.

Мухайё индамади. Муборакхоним жуда куйиб кетди.

– Турмушинг бўлмайди, жон кизим, турмушинг бўлмайди. Айтдим-ку, сенга ит теккан!...

Мухайё эшитилар-эшитилмас деди:

– Салимжонга ит тегмасдан тушган эдим-ку, нега турмушим бўлмади?

– Пешанангдан кўр! – деди Муборакхоним унинг пешанасига нукиб.

Мухайё кўзига ёш олди.

– Аяжон, ҳамма нарсани кўриб, билиб туриб яна шунақа дейсиз-а! Пешанамга нима кибди?

Муборакхоним унинг сўзига қулоқ солмади.

– Бошинг таънадан чикмайди! Қон йиғлайсан! Мени ҳам қон йиғлатасан!

Муборакхоним шундоқ деди-ю, уйга кириб кетди, узок йиғлади, кейин қўшнининг уйига чиқиб кетди. Мухайё онасининг келишини кутмай супанинг бир чеккасига жой солиб ётди.

Муборакхоним қўшнига кириб ҳасрат қилди. Бу ҳовлида саксон саккизга кирган бир кампир бўлиб, уни бутун маҳалла иззат қилар эди. Муборакхоним шу кампирдан Мухайёга насихат қилишини сўради, «кўнмаса мен пўписа қилиб уйдан хайдайман, сиз кўчада туриб йўлини тўсинг, уйга олиб кириб мендан гуноҳини сўранг», деди. Кампир кўнди, эрталаб кўчага чиқиб ариқнинг бўйида кутиб ўтирди.

Муборакхоним эрталаб гап қовлади, қизини аввал қучоқлаб йиғлади, кейин урмоқчи бўлди, буларнинг ҳеч бири кор қилмагандан кейин Анварга бўлмағур тухматлар қилди. Мухайё онасининг ҳамма гапига чидади-ю, Анвар тўғрисидаги тухматларига чидолмай гап қайтарди. Муборакхоним шунга маҳтал эди, бирдан жазава си тутиб оғзидан кўпиклар сочди: «Кет-чи, кет!» деб Мухайёни итариб ташлади, уйга кириб унинг кийим-кечагини, китобларини деразадан улоқтирди, уйдан чиқиб яна шовқин солди. Мухайё зор-зор йиғлаб ялинди, ёлворди, оёғига йиқилди. Муборакхоним оғзига келганини қайтармай қизини ҳақорат қилар, зоҳиран, чиқиб кетишини, аслида эса тавба қилишини кутиб тепасида турар эди. Мухайё унинг оёғи остида узок йиғлаб ётганидан кейин секин ўрнидан турди, кийимларини, китобларини қучоғига олиб индамай жўнаб қолди. Муборакхоним эшик олдида ўтирган кампир қайтариб келишини кутиб сунада гердайиб ўтирди.

Бирок кампир Мухайёнинг чиқиб кетганини кўрмай қолди: шу чок эчкиси ечилиб чиқиб рўпарадаги тор кўчага кириб кетди-ю, кампир неварасини чақиргани ҳовлига кирган эди.

Муборакхоним бу гапни эшитиб фиғони чиқди, юрагига ваҳм тушди-ю, идорасига бориб жавоб олди, куни бўйи Мухайёни кидирди: факультетига борди, ҳамма қариндошларнинг уйига бир-бир бош тикди, Мухайёнинг дугоналарига учради, узун ходачанинг учига чангак боғлаб маҳалла ҳовузини ҳам кидиртирди; тез ёрдам касалхонасига борди, милицияга арз қилди...

Икки кун ўтди. Муборакхоним икки кун ишга бормади, боролмади, учинчи куни Ҳакимжонга хат ёзиб жўнатиб келганида Мухайёдан хат келди:

«Аяжоним! Меҳрибоним!

Соғ-саломатман. Мени нега маҳалла ҳовуздан қидирдингиз? Наҳот ўзимни ўлдиришимга, шу билан мени катта қилишдаги меҳнатларингизни, орзу-умидларингизни қора ер қаърига кўмишимга кўзингиз етган бўлса! Наинки мени шунчалик бағритош деб ўйласангиз? Сиз туққан, сут берган, сиз ўстирган бола бағритош бўлиши мумкинми?

Уйдан ҳайдаганингиз учун чиқиб кетганим йўқ, сиз дам олинг, ўзингизга келинг, деб кетдим.

Мен сиздан хафа эмасман, нима деб бунчалик куйишингизни биламан: ёлғиз фарзандингизман, мени ер-кўкка ишонмайсиз, болалигимда ҳам ер-кўкка ишонмай ойлаб кўчага чиқармас эдингиз. «Аяган кўзга чўп тушар» деган гап бор, Салимжон шунақа бўлди... Шундоқ бўлишини билганингизда, албатта, мени асраб-авай

лаб, «Қизим катта бўлиб қолди, тезроқ эгасига топширай», деб шошилмас эдингиз...

Вақтинча аразлашиб қолганимизни дадамга ёзиб юрманг, келганларида ҳам айтмай қўя қолайлик.

Кеча факультетга борган эдим, ўқиш бошланмасдан талабалар пахтага кетади, деган гап юрибди. Хеч бунақа бўлмас эди, об-ҳаво ёмон келаётган бўлса керак. Пахтага кетиб қолсам хавотир бўлманг.

Дугонамдан сизга салом.
Ноқобил қизингиз Муҳайё».

Қизидан дарак топилмаганидан йиғлаб, «Соғ-саломат кўрсам чурқ этмайман» деб юрган Муборакхоним Муҳайё соғ-саломат эканини билиб таънага тўла хатнинг мағзини чаққани ҳам бўлмай яна ловиллади, салом айтган дугонасиникида эканига ишонмай Анварни қарғади.

Муборакхоним ўтирар-турарини билмай Анварнинг факультетига борди, унинг ишхонасини билиб зимдан одам юборди, яна Муҳайёнинг яқин-йироқдаги дугоналаридан, қариндошларидан хабар олди. Хеч ким «Мен кўрдим» демади.

Энди бебош қизни топишнинг бирдан-бир чораси талабаларнинг пахтага жўнашини кутиш эди: шу куни Муҳайё қаерда бўлса факультетга етиб келади.

Муборакхоним ўша куни тонг қоронғусида факультетга борди. Одам гич-бич, қатор турган автобусларга чикмоқда эди. Муборакхоним елиб-югуриб хамма ёқни қаради, автобусдан автобусга чопиб Муҳайёни чакирди. Олдиндаги автобусдан

кимдир Мухайёни аллақанақа бир комиссия ҳайъатида кеча жўнаб кетганини айтди. Муборакхонимнинг кўнглига ғулғула тушди: «Бу комиссия ўлгурда Анвар ҳам бўлмасин тагин!»

Муборакхоним қайтишда Анварнинг ишхонасидан хабар олди. Анвар ховлининг ўртасида турган бир машинанинг тагида чалқанча ётиб нимадир бурамоқда эди.

Муборакхоним шу куни Мухайёнинг қаёққа кетганини билиб, икки кундан сўнг ўз ҳисобидан таътил олди ва ўша ёққа жўнаб кетди.

ИҒВОГАР

Отставкага чиққан милиция капитани икковимиз самоварда битта чойни эрмак қилиб, чак-чаклашиб ўтирган эдик, капитан бўш пиёлани менга узатар экан, кўзи билан имо қилиб шивирлади:

— Ана у тор кўчага қараб турунг, бир одам чикади, кўриб қўйинг, ҳикоясини кейин айтаман.

Хаял ўтмай тор кўчадан қора плашч, қора шляпа кийган, қора кўзойнакли бир киши чиқди; капитаннинг қарабини кутиб бўлса керак, кўчанинг бошида туриб қолди. Унинг ҳамма нарсаси қора бўлгани учун юзи жуда оқ, ошпок, юзида қора кўзойнак яна ҳам қорароқ кўринар, қисқаси, иягининг остига иккита суякни чалмаштириб қўйилса, калласи ажалнинг рамзига ўхшар эди.

Киши кўчанинг бу юзига ўтди, капитан қарамади, келиб биздан бир сўри нарига ўтирди, капитан бошини қўтармади; сўриларни оралаб бизнинг олдимиздан ўтиб кетди. Шунда ундан совуқ зах, эскириб қолган гўнгдан келадиган

«соя ҳиди» анқиб кетди. У орқага бир-икки қараб, кўчанинг у юзига ўтди, қоронғи бир дарвозахонага кириб кетди.

Капитан унинг ҳикоясини айтиб берди.

— Мен бу маразни тўрт йилдан бери биламан. Бу мараз тўрт йилдан бери мени хилватга тортади, тўрт йилдан бери қулоғимга шивирлайди...

Бундан тўрт йил муқаддам шаҳарнинг турли туманларидан милицияга ҳар хил имзо билан, лекин манзилсиз хатлар ёғила бошлади. Бу хатларнинг ҳар бири овчилар уюшмасининг ўша вақтдаги котиби устидан ёзилган катта бир айбнома бўлиб, бу айбномада кўрсатилган гуноҳлардан биронтаси рост бўлса, котиб бетўхтов қамалиши керак эди. Бироқ милиция бу хатларни ёзган одамлардан биронтасини ҳам тополмади, лекин, шундоқ бўлса ҳам, котибга эътибор қилди.

— Мана шу кунларда, — деди капитан, — кечаси менинг олдимга мана шу мараз келди, ўзининг ҳалоллиги тўғрисида қанча байту ғазаллар ўқиганидан кейин «овчилар уюшмасининг котиби номаълум одамлардан тўппонча сотиб олаётибди, деган гап юрибди, миш-мишга ўзим ишонмасам ҳам сизга айтиб қўйишни виждоний вазифам ҳисоблайман», деди.

Ташаккур билдирдим.

Лекин бу гап котиб ҳақида милиция тўплаган маълумотларга буткул зид эди. Мулоҳаза ва муҳокамадан кейин шундай хулосага келинди: бу одамнинг ўша имзосиз хатларга алоқаси бор ва милиция хат ёзган одамларни қидираётганидан хавотирга тушиб қолган; тўппонча ҳақида йўқ миш-мишни кўтариб келишдан мақсади,

милицияни алдаш — «менинг гапим бўлса ўзим келиб айтаман, хат ёзиб юрмайман», демоқчи.

— Хўш, бу тухматдан иборат хатлардан, уйдирма миш-мишдан, бунақа найрангдан кузатилган мақсад нима?

— Биз мана шунга қизикдик, — деди капитан, — тагига етдик ҳам. Дунёда яратилганича қолган одамлар ҳам бор эканини биласизми? Бу хилдаги одамлар вақтида на ўқиб билим олган бўлади, на ўқиб хунар; бир вақт кўзини очиб қарасаки, ҳамма нимадир қияпти ва ҳеч нарса қилмайдиган одамга таҳқир назари билан қараяпти. Булар мана шу назардан қочиб бирон эшикка киргани, у ерда одамларни сичқондай кемиргани, уларнинг меҳнати ҳисобига мол-дунё, шараф ва шуҳрат орттиргани уринади.

Капитан мараз деб атаган бояги ифвогар мана шу тоифадан эди.

— Мараз мана шунақа, қочиб киргани эшик излаб юрган кунларининг бирида, баногоҳ, буюк «талант» эгаси эканини билиб қолди: тандирнинг устида қовун уруғини чўқиётган товукка «кишт» деб қўлидаги катта пичокни отган эди, пичок бориб товукнинг қоқ калласига тегди. Товук йиқилди, патиллаб жон берди. Мараз шу куниёқ қарз-ҳавола қилиб бўлса ҳам милтиқ сотиб олди, эртасига овчилар уюшмасига ариза берди... Ўнг қўли йўқ қотиб чап қўли билан аъзолик билети ёзиб бераётганда маразнинг нияти бузилди: «Менинг иккала қўлим соғ, вақти келиб шунинг ўрнини менга беришмасмикин?»

Мараз бир овга чиқиб, битта чумчуқ ҳам отолмай, оёғини зўрга судраб келганидан кейин бу орзу талабга айланди, шунинг учун қотибга «сиё-

сий» назар ташлади: «Бу хоин эмасмикин, аскарликда жангдан қочиб, қўлига ўзи отмадимикин?»

Бошланди.

Мараз шу лавозимни эгаллаш учун уч томондан ҳужум бошлади:

шаҳарда машҳур овчи бўлиб танилиш ва уюшмада обрў орттириш учун ҳар якшанба куни кечки пайт елкасида бир эмас, икки ов милтиғи, белига бозордан сотиб олинган уч-тўртта қашқалдоқ, уч-тўртта тустовуқни осиб, оёғида қўнжи узун этик, қора ялтироқ тозини эргаштириб шаҳарнинг марказий кўчасидан тантанали юриш қилиб ўтадиган бўлди;

котибни қоралаш учун мияси нималарни ўйлаб чиқаришга қодир бўлса ҳаммасини ҳар кимларга ёздириб, шаҳарнинг турли туманларидан милиция бошқармасига юбора бошлади;

ҳар сабаб ва ҳар баҳона билан раисга хушомадгўйлик қила берди, уни «устод» деб атайдиган бўлди, аъзолардан бирининг тўйида, келин билан куёв у ёқда қолиб «устод»нинг саломатлигига қадах кўтаришни таклиф қилди, узун нутқини «устод отган тустовуқ роҳат қилиб йиқилади», деб тугатди.

Орадан ўн беш ой ўтди. Кунлардан бир куни котиб тўсатдан ўлиб қолди. Мараз бу хабарни эшитиб югурганича идорага келди, ўзини урди, сочини юлди, «қанотим синди» деб дод солди; марҳумнинг ордени кўйилган ёстикчани кўтариб маросимнинг олдида борди; унинг қабри устида ҳаммадан олдин нутқ сўзлаб: «Азиз дўстим, тинч ёт, бошлаган ишингни ўзим давом эттираман», деб йиғлаб юборди.

Эртасига, дарҳақиқат, мараз тўғри келиб марҳумнинг столига ўтирди, куни бўйи ким би-

лан муомала қилмасин кўзига ёш олиб, котибнинг ишини давом эттирди; эртасига ҳам, индинига ҳам, роса бир ҳафта бўйи шундай қилди. Одамлар маразнинг котиблигига кўниккан сайин унинг кўз ёши камая борди-ю, ниҳоят, раис янги тайин ҳақидаги буйруққа қўл қўйган кун такка тўхтади.

Мараз бировлар отган бўриларнинг терисини ўз номидан топшириб, катта овчиларни бир-бирига чакиб уриштириб ва ҳар қайсисига ўзини жонкуяр кўрсатиб, котиблик столига дурустроқ ўрнашганидан кейин раиснинг қабри устида нутк сўзлагиси, унинг бошлаган ишини «давом эттиргиси» келиб қолди. Бироқ раис элликка яқинлашиб қолган бўлса ҳам, ҳали жуда бақувват, уруш йиллари партизан бўлиб, Белоруссия ўрмонларини бошдан-оёқ пиёда кезиб чиққан, афтидан, бирон юз йил умрни кўзлаган одам эди.

Раис ҳали-бери ўлмайдами? Ўзига кийин!.. Мараз шу ўринга ўтирганида қилиши мумкин бўлган ҳамма жиноятларни раисга тўнкаб, милицияга турли имзо билан, лекин манзилсиз хатлар ёғдира бошлади. Шу чокқача бир оиладай иноқ бўлган овчилар орасида низо, хафагарчилик, асабий кайфият аломатлари кўриниб қолди.

Капитан ноилождан, кир латтани титкилаётгандай жирканиб, дам-бадам тушуриб давом этди:

– Мана шу кунларда менинг уйимга кечаси яна мараз келди, неvara кўрганимни эшитган экан, табриклади; кейин бирдан энгашиб, шивирлади: «Хабарингиз бор, котибимиз тўсатдан ўлиб қолган эди, шунинг ўлимида раиснинг қўли бор, деган гап юрибди. Бу гапга ўзим ишонмасам ҳам сизга айтиб қўйишни виждоний вазифам ҳисоб-

лайман. Бир вақтлар котиб номаълум кишилардан тўппонча сотиб олаётибди, деган миш-миш ҳам раисдан чиққан бўлса ажаб эмас», деди. Мен яна ташаккур билдирдим.

Орадан беш-олти ой ўтди, бу вақт ичида мараз эккан низо уруғлари униб чиқди, овчилар жуда нотинч бўлиб қолишди: бири бирининг ғийбатини қилган, бири бири билан уришган, бири бирининг устидан ариза берган, серғалва, қийчув мажлислар...

Бу ғавғоларнинг сабабини пайқаб қолган зийрак кишилар маразни майдонга тортишди, уни қисман фош ҳам қилишди. Кимдир унинг ёлғон овчи эканини айтди. Қисқаси, ўзаро хафалашган одамларнинг диққати маразга тикилиб қолди, ким йўталса тўлагани маразни қидирадиган бўлди. Мараз ким нима деса ўшанинг оғзига қарар, бировга дўк қилиб, бировга ёлворар, ким уни котибликдан бўшатиш ҳақида гапирса, столга канадай ёпишиб олиб дод солар, ўшанақа одамларга сиёсий айблар тақар, оти идораники бор — ҳаммасига югурар, арз қилар, ариза берар эди.

Бир куни овчилар жуда ҳам узок мажлис қилишди. Мажлис охирига бориб шу қадар қизиди, шу қадар шовқин-суронга айландики, соат ўн бирларда кўча айланиб юрган участкавойнинг диққатини жалб қилди. Участкавой залга кирганида бир неча киши кимнидир оёқ-қўлидан олиб деразадан кўчага улоқтириб юборганини кўриб қолди. Участкавой югуриб чиқиб қараса, кўчада ҳеч ким йўқ, суриштирса, овчиларнинг ғазабига учраган кимса — шу мараз экан. Шу-шу бўлди-ю мараз бир йилдан ортиқроқ кўринмай қолди.

– Бу орада мен отставкага чикиб кетдим, – деди капитан, бундан бир ой бурун менинг қайнонам қазо қилди. Ўлик лаҳадда қўйилаётган пайтда билагимга бировнинг муздай қўли тегди. Қайрилиб қарасам, ёнимда мараз турибди, кўнгил сўраган бўлди. Мараз анчадан бери шу гўристонда гўрков экан, мени четга тортиб қулоғимга шивирлади: «Маҳалла комиссиясини раиси онасини Саид Қосим эшоннинг ёнига қўйдирди», дейди; гўристонда яна ким кимнинг ёнига қўйилгани ҳақида гапириб туриб, бирдан милиция хизматига кириш орзуси борлигини айтиб, мендан ёрдам сўради. Мен отставкадаги одамман, сўзим ҳам ўтмайди, илтимосим ҳам, деб важ-тақал қилдим. Мараз ҳеч унамади, охири, яна хабар оламан деб кетган эди, мана ҳозир, хабар олгани келди.

Мен бир нарсага тушунолмаي капитандан сўрадим.

– Милиция хизматига кириш, бунинг учун бировдан ёрдам, тавсия сўраш махфий нарса эмаску, бу одам нима учун ўғридай хилватни пойлайди?

Капитан кулди.

Қора кўнглида одамларга ёмонликдан бошқа нарса йўқ, одамлардан ҳам фақат шуни кутади, шунинг учун хамини хавотирда, овқатни ҳам яширикча оғзига солади, яширикча чайнайди, яширикча ютади!.. Хали сиз диққат қилмадингиз, кўчанинг бошида туришини кўрсангиз – худди чўчиган товукдай бошини силкиб-силкиб атрофга қарайди, хавф йўқлигидан тинчлиқ ўрнига хайрон бўлади, кўпроқ хавотирга тушади.

Шу пайт қоронғи дарвозахонадан мараз мўралади.

– Кўрдингизми, – деди капитан ўрнидан тураётиб, – мен борай, шу тахлитда кечгача ҳам тураверади.

Мен ҳам турдим ва капитан билан хайрлашаётиб сўрадим:

– Модомики шундоқ экан, нима қиласиз шу махлук билан муомала қилиб?

Капитан сўридан тушар экан, менга кўз қисди.

– Бунақа махлукни ҳамиша кўз ўнгида тутиш, қилиш-қилмишидан, ниятларидан хабардор бўлиб туриш зарур: битта-яримтанинг оёғидан оладиган бўлса, жағини икки бўлиб ташлаш осон бўлади.

Капитан кўчанинг у бетига ўтганда мараз ўзини орқага – қоронғига тортди.

КЎЗАЧА

Вахобжон Тўрақулов янги ишга тайинланиб, янги уй ҳам олди. У, кўч-кўрон ортилган машинани жўнатди-ю, «яна нима қолди экан» деб ховлига кирди. Тандирнинг олдида ташландиқ нарсалар орасида иккита кўзача ағанаб ётар эди. Бу кўзачалар ўз замонасида кулоллик санъатининг дурустгина асари ҳисобланган бўлса ҳам, ҳозир назардан қолган, бунинг устига, эскириб, сири тўрлаган, шунинг учун Тўрақуловнинг хотини янги, унга муносиб кўрмай ташлаб кетган эди. Тўрақулов алланечук мунғайиб ётган кўзачаларга раҳми келгандай бўлди-ю, иккаласини икки қўлига қисиб жўнади.

Тўрақулов гузардаги чойхона олдидан ўтиб кетаётганида икки киши ирғиб сўридан тушди, қўл қовуштириб йўлини тўсди, қўлидан кўзачаларни биттадан олиб, ўзини иззат-икром билан «бир

пиёла чойга» таклиф қилди. Тўрақулов буларни идорада бир-икки кўрган, лекин икковининг ҳам фамилияси Назаров эканини бири семиз ва бири ориқ бўлса ҳам хулқ, феъл-атвор ёғидан худди бир қолипдан чиққандай бўлгани учун идорадагилар буларни Қўшназаровлар деб аташини билмас эди.

Семиз Назаров Тўрақуловга назокат билан бир пиёла чой узатиб, кўзачанинг қорнига шапшалади.

– Асил мол! Дидингизга қойилман!.. Бунақа молни танийдиган, қадрига етадиган одам ҳозирги замонда мингтадан битта!

– Юз мингтадан битта! – деди ориқ Назаров.

Семиз Назаров лунжини шишириб кўзачанинг ичига пуфлади бўйнига икки бармоқлаб чертди.

– Ҳунармандлар ҳам ўлмасин!

Ориқ Назаров кўзачанинг ичини ҳидлаб, қорнини юзига суркаб кўрди.

– Ҳунармандни ҳумарманд қилган ҳунар эмас, Ваҳобжон акамлардай дидли, заршунос одамлар! Шу кўзача биронта тўқим табиат одамнинг қўлига тушсин-чи!..

Қўшназаровлар «Ваҳобжон акам»нинг нозик диди, тенги йўқ заршунослиги ҳақида бири қўйиб, бири гапиравергандан кейин Тўрақулов, хижолат бўлди-ю, «шу чокқача пайқамаган эканмизми», деб кўзачага кўз кири билан разм солди. Йўқ, ўша эски кўзача! Янги бўлганда ҳам, ҳозир биров бир пулга олмайди! Тўрақулов Қўшназаровларнинг дид ва заршунослик ҳақидаги мактовларидан ўзини мудофаа қилди:

– Жуда ҳам унчалик эмас шекилли. Қорнидаги суратни кўринглар, кўтас десанг чўчқага ўхшайди, чўчқа десанг кўтасга ўхшайди.

Бу гап Қўшназаровлар не машаққат билан созлаётган торни узгандай бўлди. Семиз Назаров бир палла нокка ўхшаган қорнини силкитиб кулди.

– Тўғри! Бу, албатта, рассомнинг камчилиги, лекин рассомнинг камчилиги кўзачага хусн бўлиб тушган! Ўзига ярашади! Дунёда шундай камчиликлар ҳам бўлади...

Ориқ Назаров суратга хурккан товукдай бир назар ташлаганидан кейин бўйнини ичига тортиб иягини бир томонга чиқариб, кучанган бир товуш билан Тўрақуловнинг нозик дид ва баланд табиатини унинг ўзидан мудофаа қилди:

– Менимча ҳам бу, ҳар қалай, камчилик эмас, балки кўзачанинг ютуғи: суратнинг нотайин бўлиши кишини ўйлашга, ҳар хил тахминлар қилишга, ақл ишлатишга мажбур қилади. Кўзачанинг менга ёққан томонларидан бири ҳам шу!

Семиз Назаров Тўрақуловнинг елкасига қўлини ташлади:

– Ваҳобжон акам бизни синаётибдилар. Яхши раҳбар шунақа бўлади: қўл остидаги одамларни ҳар томондан титкилаб кўради!

Шундан кейин Тўрақулов ўйлаб қолди: «Булар кўзачани баҳона қилиб, менга катта-катта суяклар ташлаётибди-ку! Идора бошлиғи тупурса тупугини ерга туширмайдиган одамларга ўхшайди...»

Ориқ Назаров кўзачани уч бармоқ билан кўтариб, бир нарсга демокчи бўлган эди, Тўрақулов сўз қотди:

– Дуруст, дуруст, сизларнинг ҳам дидларинг жойида экан. Идорангга шундай дидлик одамлар бўлса, юкинг ерда қолмайди... Шу кўзачаларни янгиллигида талай пулга олган эдик...

Семиз Назаров шошиб сўз қистирди:

– Дутор, вино, мана бунақа нарсаларнинг эскиси яхши бўлади!

– Балли, отангизга раҳмат! – деди Тўрақулов.

– Шуларни бизга пуллаб берсаларинг жуда хурсанд бўлар эдик. Камхаржроқмиз...

Қўшназаровлар ханг-манг бўлиб қолишди ва иккови баравар:

– Қанчага? – деб сўради.

– Сизлар турганда мен баҳо қўйсам кандок бўлади? Янгилигида ҳар бирини беш юз сўмдан олган эдик, йигирма йил бўлди... Ҳар йили йигирма беш сўмдан эскирганда ҳам таннархи билан минг сўмдан бўлармикин... Ошиғи сизларники!

Тўрақулов шундай деди-ю, кўзачаларни икковининг қўлига биттадан тутқазиб, турди-кетди. Қўшназаровлар унинг кетидан караб қолишаверди.

Тўрақулов кўздан ғойиб бўлгандан кейин, ориқ Назаров хушига келиб семиз Назаровга еб қўйгудай бўлиб қаради ва кўзачани унга томон юмалатди.

– Ол, сотиб бер!

Семиз Назаров иккала кўзачани унинг олдига сурди.

– Мақтовини сен келтирдинг, сен сотиб бер!

Жанжал чиқди.

Қўшназаровлар кўзача билан бир-бирининг калласига туширди, иккови ҳам ҳундан кетиб йиқилди.

ТОМОШАБОҒ

(Ўтмишдан)

*Эй бус-бутун аёлати
вайрон ўлон ватан,
Хар гўшаси замонада
зиндон ўлон ватан.*

«Рамузот»

Қадақчи Ҳамроқулнинг тоби қочди. Ким биларди, кеча кечқурунги худойи ош ёкмадими, ё эрталаб чойнак қадақлатиб кетган кишининг носиди бир гап бор эканми... Аммо кеча эрталаб ҳам ланжлиги бор эди шекилли; бўлмаса ҳеч жаҳонда чойдан ҳам маккажўхори хиди келадими!

Унинг аъзойи бадани қақшаб, камонча тутгани мадори қолмади. Яна битта қадақ билан битадиган ликопча чала қолди. Ҳамроқул наридан-бери дов-дастгоҳини йиғиштириб жўнади. Унинг иситмаси кучли, боши оғрир эди; ташлаган қадами хоҳлаган ерига тушмасди. У нимани ўйласа, бу ўйнинг охири хаёлга айланар эди: иссиқ-иссиқ чой ичиб, ўраниб ётган кўрпаси ҳавога кўтарилиб кетади, дам солдиргани маҳалла имомини чақиртирса, эшикдан лапанглаб тобут кириб келади. Ҳамроқул кўркди, тезроқ уйига етиб олгани жадаллади!

Кўчанинг нариги юзидан уни кимдир чақирди. Ҳамроқул чақирган кишига қарайман деб гандираклаб кетди.

Чақирган киши томошабоғ «Романска»нинг қоровули Уста кулол эди. Унинг асли оти Стокгулов, Ҳамроқул, айтишга тили келишмай, Уста кулол қўйиб олган.

Юзини кексаликдан кўра кўпрок кўргуликлар
ғижимлаб ташлаган бу чол билан у, ўтган йил
бахорда, гул қўядиган вазасини қадақлаб берга-
нида танишган эди. Бу ваза унинг ўлиб кетган
ўғлидан ёдгор қолган экан. Ўғли Лена деган
жойдаги олтин конида ишлаб, бир важдан кўп
кишилар қаторида отилган экан. Бунинг саба-
бини Ҳамроқул ўша вақтда ҳам, ундан кейин
ҳам билолмади, чунки Уста кулол бу тўғрида
гапирса, гапдан кўра кўпрок сўкинар, титрар
эди. Ўғли ўлгандан кейин чол кампири билан бу
ёққа келган экан.

Уста кулол Ҳамроқулнинг аҳволини кўриб,
дарров боққа олиб кирди ва қайрағоч остидаги
чўян оёқли зангор эшакка ўтқизиб, сув келтир-
ди. Ҳамроқул сувни ичиб бир оз ўзига келгандай
бўлди, аммо қайрағочдаги чумчуқларнинг чиғир-
лаши негадир кўнглини оздирди. У, кулоқларига
бармоғини тикиб, кўзини юмди, бир оз нафаси-
ни ростлагандан сўнг, худди кўнглини безовта
қиладиган бирон нарсани кўришдан кўркқандай,
кўзини секин очди.

Кўзини очди-ю қараса... Уста кулол худди ўғ-
лининг ўлими тўғрисида гапираётгандай сўкинар,
титрар эди. Ёшгина, хотинчалиш бир офицер
резинкадай қапчиб чолнинг кўкрагига тепди. Чол
йиқилди. Ўшандай тепки ҳали эс-хушини ўнглаб
ололмаган Ҳамроқулнинг ҳам кўкрагига тушди.
У, эшакдан ағдарилди, аммо дарров турди; бўй-
нига мушт тушди – мункиб кетди.

Чуррр...

– Миршаб!

Қаердандир Уста кулолнинг кампири пайдо
бўлиб, офицернинг оёғига йиқилди. Икки мир-

шаб Уста кулол билан Ҳамрокулни боғдан олиб чиқди ва бутхонанинг нариги томонидаги миршабхонага томон олиб кетди. Кампир додлаганича эргашиб борди.

Оломон тўпланди.

– Йиғлама! – деди Уста кулол миршабхонанинг эшиги олдида кампирига қараб: – Мен бир турмадан иккинчи турмага ўтаётиман, нега йиғлайсан!

Миршабхона эшиги очилиб икки ошнани ютди. Бутхона кўнғироғи кечки ибодатга чақириб, оғир ва узун даранглади. Бу – товуш ҳали кун ботмасдан мудраб ётган шаҳар устида тўлқинланиб узоқларга кетди. Тўпланган халойиқ нима гап бўлганини бир ҳафтадан кейин «Туркистон ўлкаси» газетасини ўқиб билди:

«...Ўтган 23 сентябрда мазкур шаҳарда русия даҳасидаги Романовский боғида ҳам шу қабилла беадаблик содир бўлган. Чунончи, сартиялардан бири ўзларига соҳиблик қилиб турган русия тўраларининг истироҳатгоҳларига кирган, яъни ниҳоятда беадаблик қилган...»

1935

НУРЛИ ЧЎҚҚИЛАР

*Гоҳо ер меҳрини ўйларкан,
Эсга тушар дорнинг сиёғи;
Ажаб ҳикмат: одам ўларкан
Узилганда... ердан оёғи.*

Абдулла Орипов

Тўққизинчи синф аълочиларидан, темир-тер-сакни ҳаммадан кўп йиғиб, оти радиодан айтилган ва мактаб маъмуриятидан раҳматлар эшитган Зухраҳон деган қиз йўқолиб қолди.

Ўша касофат шанба куни мактабдан қайтишда Зухра китоб-дафтарларини опаси Фотимага бериб, лола тергани қирга чиққан экан, қайтиб келмабди. Унинг ота-онаси аввалига қарғаб, кейин йиғлаб бутун лолазорни, бутун қишлоқни така-така қилди. Мактаб маъмурияти булардан ҳам кўпроқ жон куйдирди – жамоа ижроқўмига айтиб бутун қишлоқни оёққа турғизди, туманга маълум қилди, чунки синфда аълочи қиз тўртта бўлса – Зухра унинг йигирма беш фоизини ташкил қилар эди.

Чол-камшир бошқа хунук хаёлларга бормаслик учун бир-бирини овутди: Зухра қоквош, таъби нозик, димоғдор қиз бўлиб, мактабдошларига қўшилмас эди, шаҳардан лола тергани чиққан қизлардан биронтаси таъбига ёқиб, ўша билан ўйнаб кетган бўлса ажаб эмас. («Бирон йигит билан қочиб кетмадимикан», дегани тил бормас эди.) Кўнглига йўл бериш мумкин бўлган ва бирдан-бир хайриятли гумон шу бўлиб қолди. Ҳақиқатан, шанба ва якшанба кунлари шаҳарлик ёшлар битта данак топса шу лолазорга келиб

чакиб ер эди. Буларнинг ичида чиройлиги бор, шўхи бор, бойвачча табиати бор, бевоши бор... Бунинг устига Зухра ниҳоятда кўзга яқин, бир қараган киши, кўзи хира тортиб, яна қарагиси келар, хусусан, хонатлас кўйлак кийиб сочини «лайлак уя» қилганида мактовига «чиройли» деган сўз гоҳ камлик, гоҳ эскилик қилиб қолар эди.

Зухра ўзига муносиб, яъни яхши ўқийдиган сухсурдаккина бирон йигит билан кетган, деган умидда чол билан кампир бир оз таскин топган бўлди-ю, лекин Фотима балога қолди: «Зухра лола тергани бораман, деса, битта ўзини юбравердингми? Бирга борсанг оёғингга куйдирги чиқармиди, мунча ношуд-нотавон, мунча ҳам анқов-лакалов бўлмасанг!...»

Кампир бунақа гапларни алам устидагина эмас, умуман, куйиб айтар, чунки шўх ва шаддод Зухрага қараганда Фотима бўштоброк, шўхлик хусннинг пардози бўлса керак, иккови бир олманинг икки палласи бўлса ҳам, Зухранинг олдида унинг истараси сўниқроқ кўринар эди.

Орадан ўн кун ўтгач, Фотима мактабдан йиғлаб келди: Зухра туфайли синфда давомат анча пайсалгани учун уни синф дафтарида ўқирмоқчи бўлишибди. Бу гап чол-кампир учун Зухранинг ўлими хабари билан баробар бўлди. Фотима яна зихновга қолди:

— Сен палпис-пандавақи бўлмасанг, бошимизга шундай кунлар тушмас эди! Зухра сендан кичик, лоззорга бораман деганида йўлини тўссанг, унамаса, сочидан судраб олиб келсанг бўлмасмиди! Ахволинг шу бўлса ҳолингга вой, эр олмайди, бошимга ёстик бўласан!..

Фотима бунақа таъна-дашномларни кўп эшитди, ниҳоят, жон-жонидан ўтиб кетди-ю, йиғлаб деди:

— Аяжон, хамма айбни менга тўнкайверманг, ахир Зухрага менинг сўзим эмас, ўзингизнинг сўзингиз ҳам ўтмас эди-ку! Ҳу ана унда, озиб-ёзиб бир иш буюриб, «Қизим, тўрттагина пиёз арчиб бер» деганингизда тескари караб, «Мен сенга малай эмасман» дегани эсингиздан чиқди-ми! Шунда ҳам индамадингиз. Мен эсимни таниганимдан бери сизга карашаман, рўзғор ишини буткул қўлимга олсам-у сизни етти қават кўрпачага ўтказиб қўйсам, дейман! Наҳот, ота-онанинг иззатини, хизматини қилган киши малай бўлса! Хамма айб ўзингизда, яхши ўқисин, деб Зухрани жуда эркалатиб юборган эдингиз! Қизимнинг қўли каваради, деб ўсмасини ҳам ўзингиз сиқиб берар эдингиз!

Кампир Фотиманинг сўзларига қарши лом-мим деёлмай қолди: хақиқатан, ўзи вақтида ўқиёлмай қолиб, ҳаётида нима камлик, қандай қийинчилик тортган бўлса хаммасини илмсизликдан кўрган, зехни ўткир Зухранинг илмга тезроқ тўлишини кўзлаб, унинг мактабдаги қилдай ютуғи олдида уйдаги филдай гуноҳини пайқамаган эди. Шундан кейин Фотима зихновдан қутулди, лекин кампирнинг ғамига ғам қўшилди, Зухрадан хат келгунча яқин бир ой бўйи ўзини ўзи еб, мушт-даккина бўлиб қолди.

Зухра бош-кети йўқ тўмтоқ хатида шундоқ дебди:

«Турмуш ўртоғим билан кўнглимизнинг амрини бажариб, бахтиёр оилалар сафидан мустаҳкам ўрин эгалладик ва бахтли турмуш қучоғида оқиб, келажакнинг нурли чўкқилари томон бормоқда-

миз. Сизлар феодализмнинг уқубатли кучоғида яшагансизлар, юксак идеалларга асосланган муҳаббат нима эканини билмайсизлар, шунинг учун мендан хафа бўлманглар, хурсанд бўладиган кунларинг яқинлашиб келмоқда».

Фотима хатнинг бошига «азиз дадажоним, меҳрибон онажоним», охирига — «сизларга сихат-саломатлик тилайман» деган сўзларни қўшиб ўқиди. Хатда на манзил бор, на имзо, конвертга шаҳар ўн биринчи алоқа бўлимининг муҳри босилган эди.

Хатнинг «бахтли турмуш, нурли чўққи» деган жойлари кампирга тасалли берди. Лекин чол хатни Фотиманинг қўлидан юлқиб олди, қўйнига тикди-ю тўнани елкасига ташлаб шаҳарга жўнади ва шу кетганича бир хафта деганда келди: Зухрани қидириб ўн биринчи алоқа бўлимига қарашли ҳамма хонадонга бир-бир бош тикибди: мактаб, идора, корхоналардан сўроқлабди: ниҳоят, шаҳар милиция бошқармасига учрабди. Милиция тўрт кундан кейин: «Шаҳарга бунақа аёл ёзилган эмас», деб жавоб берибди.

Кузга яқин туманда катта мажлис бўлгани, мажлисда Зухра ва унинг мактаби оғизга тушгани, хунук-хунук гаплар айтилгани тўғрисида миш-миш тарқалди. Бу миш-мишлар рамақдажон бўлиб юрган кампирни йиқитди. Кампир узок ётиб қолди.

Қиш ўтди. Баҳор келди. Зухранинг на тиригидан дарак бор эди, на ўлигидан. Чол баъзан, жуда куйиб кетган вақтларида бошига муштлаб: «Жувонмаргга аза оч, аза оча қол», деб йиғларди.

Фотима мактабни битирди. Унинг нияти яна ўқиш эди, бироқ чол-кампир: «Ўқиш шу бўлса

– бас, мактабларга ўт тушсин», деб туриб олди. Бундан ташқари, Зухра бунақа бўлганини, онаси не ахволда ётганини кўриб Фотима бу ниятидан қайтди, иш сўраб раиснинг олдига борди. Раис Фотима ҳақида онасининг «ношуд-нотавон» қабилдаги сўзларини эшитган экан, унинг афтига ҳам карамасдан, ферма мудирини ихтиёрига юборди ва кетидан мудирга телефон қилиб: «Иш-пиш топиб бер», деди.

Фотима фермада «иш-пиш» қилиб юрган эди, бир куни гапдан гап чиқди-ю, Фотима сигир деган жониворнинг бефаросатлигидан нолиб: «Мен раис бўлсам, сигир боқиб ўтирмас эдим, олимлар билан биргалашиб, ем-хашакнинг ўзидан сут оладиган машина чиқарар эдим», деди. Соғувчилар хўп кулишди. Бу гап раиснинг ҳам қулоғига етган экан, фермага келганида Фотиманинг елкасига қоқиб: «Дуруст, дуруст, каллада хом хаёл бўлса ҳам бўлгани, калла бўш турмагани яхши», деди ва орадан кўп ўтмай уни соғувчиликка ўтказди. Бу кунларда ферма сигирларни машинада соғишга ўтган бўлиб, сигирлар хали ўрганмаган, кўпи машинанинг ичагини кўрса юраги ёрилиб бошини сарак-сарак қилар, пишқирар, соғувчини сузиш пайида бўлар эди. Фотима пастдан юқори бўлганига суюниб, машинага қизиқиб, бу ишга шавқ билан киришиб кетди.

Кампир ўша ётганича қовун пишиғида бир оз ўнгарилиб ўрнидан турди, лекин кўн ўтмай яна ётиб қолди, шу ётганича бўлак турмади – вафот қилди. Зухра азанинг тўққизинчи куни кириб келди. Чол уни кўриб қарғашга оғиз очди-ю, лекин қарғайлмади, «Бўйнинг узилмасин, болам» деб хўнграб юборди. Зухра каттакон қизил рўмол

ўраб олган, катак рўмолчасини лунжига босиб солдатчасига ғоз турар, афтидан, онасининг хотирасини ўзича хурматлар эди. Унинг келганини эшитиб қўни-қўшни кўнгил сўрагани чиқишди. Зухра хотинларга орқасини ўгириб тураверди. Фотима, бечоранинг юзи шувут, деб ўйлади-да, уни секин туртиб:

– Бунақа вақтда ҳеч ким ўтган гапни эсламайди. Уялма, буларга бир нима дегин... – деди.

Зухра юзи шувут эмас, хотинларнинг кўнгил сўрашини ҳам, бунга жавобан «кўнглимни кўтарганларинг учун раҳмат» деган маънодаги гапни ҳам эскилик деб билгани учун шунақа қилиб турган экан, Фотимага ялт этиб қаради:

– Нимадан уяламан, эркин муҳаббат масаласини Навоий, Толстойлар кўтарган! – деди-ю, бурилиб уйга кириб кетди. Фотима одамлардан хижолат бўлиб, уни касалга чиқарди.

Фотима одамларни кутди, кузатди, айвонда алламаҳалгача отаси билан гаплашиб ўтирди, кейин унга жой солиб берди-да, ётгани уйга кирди. Зухра хануз ухламаган экан, йиғлайверишди. Буни кўриб Фотиманинг гина-кудурати ёзилди, унинг қилмиши, ёзган тўмтоқ хати, бояги гапи хусусида кўнглига тугиб қўйган ўпка-таъна сўзларини айтмади, аксинча, уни юпатди, турмушини сўради. Зухра бундан ўн бир ой муқаддам корнида беш ойлик боласи билан эридан чиққан экан.

– Ота-онаси феодал, феодализмнинг уяси, мени чўри, уй чўриси қилмоқчи бўлишди! Ўзинг биласан, уй-рўзғор ишига уқувим йўқ, қозон-товоқни жинимдан баттар ёмон кўраман. Шунинг учун аям мени фақат ўқитганлар, мен ҳам яхши ўқи-

ганман. Йўқ, буларга мен оксоч бўлишим керак экан! Хизматчи олгани қўйишмади, «Москвич»-имизни соттириб юборишди. Бундан ташқари: «Енгсиз қўйлак кийма! Бировнинг олдида керишма! Қаҳвахонага бунча кўп борасизлар!..» Безор бўлдим! Чикдим-кетдим!.. Лекин эрим мени яхши кўрарди: қўлида кўтариб юрарди, кўчага чиқса, албатта, бир нима олиб келарди... Бечора уч-тўрт ой хўп қатнади, ялинди. «Ўша ота-онанг бор экан, уйингни елкамнинг чуқури кўрсин», дедим. Уч марта онаси, бир марта отаси келди, икковини ҳам қабул қилмадим!

«Қабул қилмадим» деган гапни Фотима хазм қилолмади, катта бошини кичик қилиб келган ва эшикдан қайтган мўйсафидларни кўз олдига келтириб йиғлагудай бўлди.

– Эринг ота-онасидан кечсинми? – деди.

– Кечмаса ҳам... ёшлар яшаши керак!

– Буларни тўрқовоққа солиб шипга осиб қўйиш керакми? Шу талабни эринг қўйса, сен нима дер эдинг?

Зухра «бунақа гапларни сен тушунмайсан» деган маънода бошқа гапга ўтди:

– Мактабни дурустроқ битирдингми? Сенинг толейингга аям бунақа бўлиб қолдилар... Янаги йилга қайси институтга кирасан?

Фотима хайрон бўлиб сўради:

– Дадамни ёлғиз ташлаб қаёққа бораман?

– Тўғри, лекин, дадам дунёдан ўтиб бораётинги, сен дунёга энди кадам қўяётибсан!

Фотима эснаб:

– Ишга кирдим, фермада сигир соғаётибман...

– деди.

Зухра бирдан бошини кўтарди.

– Нима? Ўн йил ўқиб сигир билан таппидан бошка нарсага ақлинг етмадими?

Зухра аразлаб орқасини ўгирди, лекин Фотима бу ишга вақтинча, ноиложликдан кирганини, ўқиш тўғрисидаги режаларини айтар, деб хўп кутди, бироқ Фотима хаял ўтмай мушукчадай майин хуррак отди.

Фотима тонг ёришганда уйғонди. Зухра ундан олдинроқ туриб, кетиб қолибди – ким билади, эрталаб яна одам йиғилади, дедими, ё «эримдан чиққанимни Фотима айтиб қўяди» деган ўйда отасига рўпара бўлгани юзи чидамадими...

Зухранинг изига тушиб бўлмади. Фотима унинг эрдан чиққанини дадасига айтмай қўя қолди, ярашиб кетар, деб ўйлади.

Ойлар ўтди.

Бу орада Фотима ишга шўнғиб кетди. Маълум бўлишича, сигир дегани ем-хашак, суту таппидан, соғувчилик иши елин тортишу сут чикаришдангина иборат эмас, сигир деган махлуқ шунча бe-фаросатлиги билан соғувчининг меҳрини, меҳнатини, билимини сезар, шунга қараб сут берар экан. Фотима шуни билганидан кейин ишда кун сайин очила борди, шундоқ бўлдики, раис ҳисобот-сайлов мажлисида «кесакдан ўт чиққани»га хурсандлик изҳор қилиб, бир қанча қизик гаплар гапирганидан кейин уни илғор соғувчилар қаторига қўшди. Яхши соғувчи бўлгани, раис қўшиғига қўшгани учун Фотима колхозда отнинг қашқаси бўлиб қолди. Фақат шўхлик-шаддодлик эмас, шўхрат ҳам ҳусннинг пардози экан шекилли, Фотима бирдан очилиб кетди: ана қора ёлқин ташлагувчи кўзлар-у, ана тутаб турган пайваста қошлар-у, ёшларнинг иштаҳасини оча-

диган кулдиргичлар-у... Зухра хонадонга доғ солиб кетганидан кейин кўп одам: «Энди Фотима қариқиз бўлиб ўтириб қолади», деб тахмин қилган эди, йўқ, харидор устига харидор чиқаверди: раиснинг қайниси, колхознинг монтери, бухгалтернинг ўғли, химизатор, аптека мудир... Фотима яқинда ўқишни битириб, фермага ҳайвонот доктори бўлиб келган Самижон деган йигитга майл берди.

Самижон кўп мулоҳазали йигит экан, тўй чолга ҳам татисин, деган мақсадда Зухрани хўп кидирди, олти ҳафта кидириб, охири дарагини топди. Унинг бир ўртоғи Зухрани шаҳар кутубхонасининг залида кўрибди. Зухра залда ўтирган бўлса, демак, кутубхонага аъзо, аъзо бўлса ўша ерда манзили бўлиши керак.

Иккови шаҳарга бориб, ҳақиқатан, кутубхонадан Зухранинг манзилини топди. Зухра марказий ҳаммом қошидаги сартарошхонада кассир бўлиб ишлар экан. Самижон эшикда қолиб, сартарошхонага Фотима кирди ва кўк ёғоч панжара ичида ўтирган Зухрани кўриб юраги шиф этиб кетди: озиб чўп бўлиб кетибди, букчайибди, шундай сочдан чилвирдаккина иккита кокил қолибди...

Зухра Фотимага кўзи тушиб, худди яланғоч ўтирганида устига биров кириб қолгандай шошиб, сариқ рўмолини елка аралаш бошига ташлади, беихтиёр панжарадан чикиб келди.

– Нега, нега келдинг?.. Мен бу ерда вақтинча ишлаб турибман...

– Яхшимисан... Эринг яхшими, – деди Фотима «ярашдингми» деёлмай.

– Кетиб қолган, аллақачонлар кетиб қолган. Ўқишда...

– Боланг катта бўлиб қолдими?..

– Венера боғчада, – деди Зухра ва бундан ор-
тик гап сўрашини истамади шекилли, ўзи савол
берди: – Эрга тегаётган эмишсан деб эшитдим,
ким ўзи?

Фотима тўй унинг кишлокка боришига қараб
қолганини айтишга шошилиб:

– Ўзимизнинг кишлокдан, фермада хайвонот
доктори, – деди.

Зухра лабини бурди.

– Сигир доктори дегин! Таппи таппидан йирок
тушмас экан-да!

Фотиманинг дами ичига тушиб кетди. Шу ас-
нода Самижон кириб келди. Фотима икковини
таништиришини ҳам билмай қолди, таништир-
маслигини ҳам, лекин унинг Зухрага томон ил-
жайиб бораётганини кўриб «Самижон!» дейишга
мажбур бўлди. Зухра куёв шу эканини билиб,
унга кўз кирини ташлади, хиндчасига кафтлари-
ни жуфтлаб таъзим қилиб қўя қолди. Самижон
ўсал бўлиб тўхтади, сўрашгани узатмоқчи бўлган
қўлини кўксига қўйганича орқага тисарилди. Шу
он бир мижоз кассага пул тўлагани келди-да,
Зухра чопиб борар экан, Фотимага қараб: «Бир
айланиб келинглар, кейин уйга борамиз», деди.
Самижон таъзим қилиб чиқиб кетди. Фотима Са-
мижоннинг олдида Зухранинг қилмишидан уял-
ди, уни узиб-узиб олмоқчи бўлиб панжаранинг
олдига борди, лекин унинг мижозига қилган му-
омаласидан юраги тор, жиззаки бўлиб қолганини
фахмлаб, шаштидан қайтди.

– Зухра, жигарим, – деди хазил йўсинида, –
онанг хинди эмас эди-ку, куёв билан ўзимизча
қўл бериб сўрашсанг нима қиларди? «Бир айла-

ниб келинлар» деганинг нимаси, уйингга олиб борадиган бўлсанг, манзилингни айт, калитингни бер, биз бориб турайлик!

Зухра кип-қизариб кетди, чўнтагидан калит олиб, икки бармоғи билан Фотимага узатди, манзилини айтди.

Фотима Зухранинг қилмиши ҳақида узр сўраб, Самижонга унинг ҳали одам кўрмаганини, одоб-ахлоқ ўрганмаганини, шу туфайли бўлса керак, уйи бузилганини айтиб берди.

Зухра паркдан нари тўрт қаватли иморатнинг зинаси остидаги уйда турар экан. Фотима сиртки эшикни очиб йўлакка кирди, икки томонда очиқ турган эшиклардан уй билан ошхонанинг аҳволини кўриб Самижондан номусларга ўлди.

– Вой, ким айтади шу уйда хотин киши, ёшгина жувон туради деб!

Самижон уни хижолатдан чиқаришга шошилди:

– Зиёни йўқ, айни муддао! Зухрахон ёш, ёлғиз, оёғи тойилмадимикан деб кўрккан эдим, йўқ, хайрият... бу уйга эркак зоти эмас, одам боласи оёқ босмаганга ўхшайди. Бечоранинг дугонаси ҳам бўлмаса керак.

Иккови уй билан ошхонани йиғиштирди, тозалади.

Ишдан кейин Зухра сарик қоғоз халтачада бир нима кўтариб келди, ошхонага кириб кетди-ю, кўп ўтмай уйга товоқда овқат кўтариб кирди. Овқат аслида чучвара бўлиб, қайнатишда совуқ сувга солинган бўлса керак, хаамири билан қиймаси қоришиб ётар эди. Зухра магазиндан олинган тайёр чучварани қайнатишни ҳам билмаганидан заррача хижолат эмас, аксинча, қо-

зон-товоққа йўқлигини шу билан яна бир марта писанда қилганидан мамнун кўринар эди. Фоти-ма тегишди:

– Илгари аямга малай, қайнанангга чўри бў-либ қолишдан кўрқиб, қозон-товоққа қўл урмас-динг, энди нимадан кўрқасан, ҳеч бўлмаса ўзинг учун ўргансанг бўлмайдими?

Зухра кулди.

– Шу билганим ўзимга етади, чучварадан мак-сад, гўшт билан хамир ейиш бўлса иккови ҳам турибди, қўшиб еявераман!

– Ахир бир куни эринг келар, ярашарсизлар...

Зухра ярашишдан умиди бўлмаса керак:

– Мен озодлигимни ҳеч қанақа эрга алишмай-ман! – деди.

– Ёлғизликнинг ўзи бир тутқунлик эмасми? – деди Самижон кулиб.

Зухра эри тўғрисида қизишиб гапира кетди, бу гапларнинг тагида фақат: «Менинг қадримга етма-ди, мендай хотиннинг қадрига етмади» деган бир алам ётар эди. Бу алам, афтидан, уни кемириб, сўриб, дармонини қуритибди ва «дунё шу ўзи, ҳа-ётда ҳеч ким ўз қадрини тополмайди», деган кўйга солиб қўйибди. Энди маълум бўлишича, Зухранинг уй тутиши, кийим-боши, ўзига қарамай қўйганлиги шунинг оқибати, ҳозирги ҳар бир гаши, ҳаракати шунинг таъкидлар, ҳатто дастурхонни йиғиштиргани-да, бўш товоқни олиб чиқиб кетаётганидаги раф-тори, афт-ангори, бутун вужуди: «Э, олам эли, мана, кўрдингизми, мен нечоғлик хорлик, зорлик тортаётибман!» деб турганга ўхшар эди.

Чой махалида ҳеч кимдан садо чиқмади. Сами-жон гап очишнинг мавриди келди, деган маънода Фотима билан кўз уриштириб олганидан кейин:

– Куёв билан бунақа аразлашиб қолган бўлсаларинг якка ўзингиз шахри азимда нима қиласиз, қишлоққа кета қолайлик, – деди.

Зухра анчадан кейин жавоб берди:

– Шахардан қишлоққа... бир қадам орқага қайтиш бўлмасмикан?

Фотиманинг аччиғи келди.

– Орқага қайтиш бўлса нима, нурли чўққидан тушиб қоласанми?

Зухра бир вақтлар ота-онасига ёзган хатида: «Келажакнинг нурли чўққилари томон бормоқдамиз», дегани эсида бор экан, ранги бўзариб кетди.

– Таъна қилма! – деди лаби пирпираб. – Мен нурли чўққига етолмаган бўлсам... сигир миниб сен етиб борасан!..

Бу гап Самижонга ҳам тегиб кетди.

– Одам интиладиган чўққи тоғ чўққиси сингари булутлар орасида эмас, ерда бўлади, – деди Самижон.

Фотима унинг жавобига қаноат қилмади:

– Аям мендан рози бўлиб кўз юмдилар, дадам минг марта розилар; дугоналарим, қавм-қариндош, бутун колхоз мендан рози, менинг учун бундан баландроқ чўққи борми! Сендан ким рози? Ҳатто суюб олган эринг ҳам рози бўлмабди-ку! Сен қанақа чўққига интилган эдинг?

Зухра пушти рўмолчасини лунжига босганича курсига қапишиб кетди. Унинг ахволини кўриб Фотима шу гапни гапирганидан пушаймон бўлди. Зухранинг кўзлари юмук, қалин киприклари орасидан ёш сизар эди. Зухра туриб-туриб бирдан Фотимага ўзини отди, уни каттиқ қучоқлади, ичидан хуруж қилиб келаётган фарёдни ютиш учун юзини унинг қорнига ишқаб тўлғанди, инг-

ради, сўнг ўзини ерга отди-ю, бошини каравотнинг поясига бир неча марта урди. Самижон уни кўтариб каравотга ётқизди. Фотима нима қилишни билмас, қўрқиб нукул: «Менгина ўлай» дер, унинг бошини силар эди...

Бугун шанба куни Зухра қизини яслидан олиши керак экан, вақтида бормагани учун қоронғи тушганда мураббияси Венерани олиб келди. Зухра буларнинг товушини эшитиб кўзини очди. Мураббия Зухранинг касаллигини кўриб хол-ахвол сўради, кейин Венерани унга томон йўллади. Венера унинг этагидан маҳкам ушлаб тураверди. Фотима дарров сизди: Зухра юраги торлик қилган пайтларда киз бечорани кўп уришиб, эҳтимол уриб ўзидан бездириб қўйибди. Буни Самижон ҳам пайқади. Ҳақиқатан, Фотима «кел» деб қўл чўзган эди, қиз бир оз бегонаси-раса ҳам югуриб борди ва унинг кучоғига ўрнашиб, онасига хўмрайиб қаради.

Меҳмонлар тўрт кун туриб қолишди. Фотима Зухра билан, Самижон меҳмонхонада ётиб юрди. Венерани яслига элтишмади, Самижон ўйнатиб, жавратиб юрди.

Бешинчи куни Зухра буткул тузалиб, ишга чиқадиган бўлгандан кейин меҳмонлар кетадиган бўлишди. Зухрани қишлоққа, ҳатто тўйга таклиф қилиш ҳам ноқулай бўлиб қолди. Булар учун чолга: «Зухра эсон-омон юрибди, қизи катта бўлиб қолибди», деган хабарни элтиш ҳам катта гап эди.

Зухра буларни автобус станциясига кузатиб чиқди. Автобус тайёр экан. Фотима Венерани кўтариб олган, автобусга чиққани уни Зухрага узатган эди, Венера «дод» деб Фотимага чирмашиб олди, унга ҳам ишонмай Самижонга ин-

тилди. Зухра хижолат бўлди. Шу чок автобус йўловчиларни қистаб устма-уст гудок берди. Фотима ёпилаётган эшикдан автобусга чиқиб, болани деразадан Зухрага узатмокчи бўлди. Венера яна чириллаб, Фотиманинг сочини чангаллаб олди. Автобус кетидан тутун чиқариб юриб кетди.

Самижон деразадан бошини чиқариб қичқирди:

– Зухраҳон, ўзингиз бориб олиб келинг! Шу ҳафта ичи боринг, кутамиз!

Зухра кўзи жикқа ёшга тўлиб, кўлидаги катак рўмолчасини силтади: шундай яхши қизи борлигини, уни кўп уришиб ўзидан бунчалик бездириб қўйганини энди пайқади; билагига ташлаб олган желеткаси оёғи остига тушганидан беҳабар, автобуснинг кетидан бир-икки қадам босди...

МАҲАЛЛА

*Инсон билан тирикдир инсон,
Муҳаббатдан ҳаётнинг боши.
Одамзотга бахш этади жон,
Одамларнинг меҳр қуёши.*

Эркин Воҳидов

Рохат буви каттакон қора печканинг эшигини очиб оёғини тоблаётган эди, дераза остида кўз-ойнак тақиб неварасининг йиртилган китобини елимлаётган чоли уришиб берди:

– Сени печкага ўргатиб бўлмади-бўлмади... Нима, полни ўйиб, сандал қилиб берайми? Печка деганнинг эшигини очдингми, кўмир осмонни иситади деявер!...

Рохат буви печканинг эшигини ёпди, бориб диванга чўзилди. Уй совуқ бўлмаса ҳам, бир

неча кундан бери унинг эти учар, оёғи совқотар, оғрир эди.

Кампир шу ётганича эртасига ҳам тургиси келмади, индинига туролмади, учинчи кун юраги бирпас қаттиқ уриб турди-ю, бирдан бўшашиб, ўлди-қолди.

Ҳикмат бува нима бўлганини билолмай, кўзи билан кўриб турганини ақлига сиғдиролмай, гаранг бир аҳволда туриб қолди; ўғли, келини, уч невараси кириб йиғи бошлагандагина ўзига келиб, титроқли нафас билан шивирлади: «Э, Худо, нима қилиб қўйдинг, бисотингда менга атаган яна қанақа кулфатларинг бор, тўк, бошимга ҳаммасини бирдан тўка қол!»

Эллик уч йил! Эллик уч йилдан бери бир дастурхондан туз татиган, бир кўрпани босган, бирга кулган, бирга йиғлаган; эллик уч йилдан бери мушукчадай бир-бирига суйканиб, бир-бирини ялаб, оғритмай тишлаб, йиқитиб, йиқилиб бериб, пийпалашиб ўйнаган; эллик уч йилдан бери меҳр аталмиш улкан туйғу риштасини пилла куртидай бир маромда аста-секин чувиб, бир-бирининг қалбини ўраб-чулғаб келган...

Хамма расм-русум жойига етказилгандан кейин одамлар тобутни кўтарганда шу ришта бирдан тортилди-ю, гўё Ҳикмат буванинг юрак-бағрини суғуриб олди. Чол ўкириб юборди.

Кампирни бирпасда ерга тоншириб қайтишди. Кўнгил сўрагани яна бутун маҳалла кирди. Ҳикмат бува касал мусичадай бир чеккада қунишиб ўтирар, афтидан, энди унинг учун оламда ҳеч ким, ҳеч нарса қолмаган эди.

Шундоқ Ҳикмат бува хафта ўтар-ўтмас бир ҳовуч суяк бўлди-қолди. Чол чўзилиб ётганда

унинг ўликми-тирикми эканини билиш қийин, лекин кампири оёғини печканинг ўтига тоблаётганда уришиб бергани эсига тушса арслондай ўкирар, ўзини у ёқдан-бу ёққа отар эди.

Уйда уни ёлғиз қўймасликка ҳаракат қилишар эди. Кичкина невараси ҳамма ўйинчоқларини унинг уйига киргизиб қўйди, боғчадан келганидан кейин шу ерга кириб ўйнайдиган бўлди. Катта невараси ҳар куни уни неча марта хилма-хил қилиб сурагга ола берди. Ўғли уни автомобилга солиб бир неча марта шаҳарни айлантирди. Чол хурсанд бўлиш ўрнига: «Онанг борида шу ишни қилмадинг», деб дўнғиллади. Келини унга магнитофон келтириб берди. Чол магнитофон билан бирпас овунди-ю, кейин кўзига ёш олиб: «Қизим, шу нарсани илгарироқ топиб келганингда кампирни гапиртириб ёзиб олар эканман», деди...

Бир куни қаттиқ ёмғир ёғиб, қишдан қолган қорни эритиб юборди. Айвонда устунга суяниб ёмғир сувининг вақирлашини томоша қилиб турган чолнинг кўзи тандирдан нарида ётган бир пой эски калишга тушиб қолди. Кампир бир оёғи оғриб шишганда шу калишнинг жағини кесиб кийган эди. Чол бориб калишни олди, авайлаб артди, уйга олиб кирди. Чол учун кампир гўё қайтадан ўлди. У кечгача йиғлади, кечқурун ўғли билан келини ишдан келганда «кампир бечорани шифокорга дурустроқ кўрсатмадиларинг», деб хархаша қилди.

Ҳикмат бува кечалари ухламас, дори ичиб ухласа ҳам ярим кечаси уйғониб, тонг отгунча ўтириб чиқар, уйдаги ҳамма нарса унга кампирини, ёлғиз қолганини эслатар, ҳар бир товуш ўлим бўлиб унинг мия копоғини чертар эди.

Чол тугаб бораётганини кўриб ўғли билан келини ташвишга тушиб қолишди.

Бир куни эрталаб чол йўқолиб қолди. Қидирилмаган жой қолмади: ёр-дўст, таниш-билиш, қариндош-уруғ, ҳатто тез ёрдам касалхонасидан ҳам хабар олинди, милицияга мурожаат қилинди. Ҳамма ёқ қидирилипти-ю, қабристондан хабар олинмапти, чол қабристонда экан. Ҳикмат бува қабристонга тез-тез бориб, кампирнинг бошида бир соат-ярим соат ўтириб келар, лекин бунақа қолиб кетадиган одати йўқ эди. Чол бу сафар борганида кампирнинг қабрини зиёрат қилиш у ёқда қолиб, унинг ёнидан ўзига гўр қазитди, мудир ва гўрковлар харчанд унашмаса ҳам қўймади, жанжаллашди.

Чол кун оққанда адойи тамом бўлиб қайтди. Кимдир уни автобусдан тушириб йўлкага чиқариб қўйди. Чолнинг зўрға қадам босиб келаётганини кўрган муюлишдаги чўткачи югуриб бориб уни олиб келди ва қўлига бир пиёла чой берди.

– Хафа бўлмай юрибсизми, отахон... Кампир онам аломат аёл эдилар... Сиз ўша куни ўзингиз билан ўзингиз овора бўлиб таъзияга келган одамларни пайқамадингиз... Ана одаму... Маҳаллага сиғмай кетди! Маҳалламизнинг кўчаси бир метр чўкди!.. Кампир онам дунёга келиб одам эккан эканлар. Дунёга келган одам аввалбоши одам экиши керак экан. Мен ибрат олдим...

Иссиқ чойми ё чўткачининг гапларими чолга анча мадор бўлди.

– Ҳа, – деди чол бир оз ғурур билан, – ҳалигача одам келади... Ишхонаси ҳам шунча йилдан бери эсидан чиқармаган экан.

Чолнинг пайдо бўлганидан хабар топган уй ичи, қўни-қўшни чувиллашиб келиб уни ўртага олишди. Биров дашном берган, биров бўғилган, биров суюнган...

Булар чолни ўртага олиб чувиллашиб кетаётганда йўл бўйида турган шу маҳаллалик шифокор воқеани эшитиб чолдан ўпкалаган бўлди, кейин унга разм солди-ю, кампирдан гап очди:

— Онахонимиз таърифга сизмайдиган аёл эдилар, шунча одам бекорга келгани йўқ! Лекин, отахон, маҳалламизга бирон саккиз челакли битта самовар керак экан, ўша куни жуда-жуда билинди. Маҳалладан пул йиғсак, хонадонга неча пулдан тушади?

Чолнинг ҳамияти қўзғаб кетди.

— Ўғлим билан келинимнинг битта самоварга кучи етиб қолар, — деди.

Шифокор ундан шу гапни кутган эканми, жилмайиб қўйди.

Чол гўрени қазитиб қўйиб, энди бу ерга самовар олгани эмас, ётиб ўлгани келган бўлса ҳам, ўғли билан келини номидан маҳаллага катталик қилиб қўйганидан кейин бу тўғрида ўйлашга мажбур бўлди — ўғлидан пул олди, самовар қидиришга киришди. Бирок ўшанақа самоварни топишдан кўра кондан мис казиб, самовар ясаш осонроқ экан: чолнинг бормаган магазини, ялинмаган магазин мудирини қолмади. Ўғли билан келини унинг елиб-югуришига, унда шунча куч қаёқдан пайдо бўлганига ҳайрон эди.

Ниҳоят, маҳалладаги мансабдорлар ёрдами билан самовар топилди, маҳалла фаоллари уни қабул қилиб олди, умумий мажлисда раис Хикмат бувага раҳматлар айтди, ҳамма чапак чалди.

Шу мажлисда яна бир масала кўтарилди: маҳаллада ҳар куни бўлмаса ҳам, ҳафтада икки-уч марта тўй-маърака, туғилган кун ва бошқа маросимлар бўлиб туради, ким маросим ўтказадиган бўлса уйма-уй юриб идиш-товок, дастурхон ва бошқа нарсалар тилайди, фаоллар маҳалладан пул йиғиб бирон юз эллик кишилик маҳалла рўзғори ташкил қилса бўлмайдими?

Бу таклифни ҳамма олқишлади, бунинг мутасаддиси ким бўлади, деган саволга ҳамма қий-чув кўтариб яна Ҳикмат бувани кўрсатди. Ҳикмат бува унамасдан қарши сўз айтгани ўрнидан турган эди, шунча одам чапак чалиб, кўзига қараб турганини кўриб индаёлмади.

Маҳалла неча хонадон? Буларнинг ҳаммаси чолни овора қилмай пулни келтириб бера қолса экан! Бу хонадонлардан кўпига кириш керак, кошки бир кирганда пулни бера қолса экан: бири эртага келинг дейди, бири фалончи мунча берганда мен нега шунча берар эканман, деб хархаша қилади, бири мажлисда анграйиб ўтириб гапга яхши тушунмаган, унга тушунтириш керак бўлади...

Чол ҳар куни эрталабдан хонадондан хонадонга, бор пулга бир нима олиб қолиш учун магазиндан магазинга, арз-дод қилгани идорадан идорага югурар, шу орада фурсат топиб баъзан кампирининг мазорига ҳам бориб келар эди.

Чол, ниҳоят, маҳалла рўзғорини тўла-тўқис қилиб, мактаб омборига қамаб олди. Бироқ рўзғорни бут қилишдан ҳам кўра уни асраш қийинроқ бўлди: баъзи одамлар нарсани олиб вақтида қайтаришмайди; баъзилар, масалан, жўмраги учган чойнак, папиросдан куйган дастурхон, латтасига

алланима бало тўкилган курси, санчиғи қайрилган вилка ва ҳоказо қайтаришади, яна «ўзи шунақа эди», деб жанжал қилишади. Йўқ, хайрият, сал кунда одамлар инсофга келишди, чолнинг иши енгил бўлиб қолди.

Баҳор келди. Шаҳарда дарахт ўтқазиш мавсуми бошланиб кетди. Шу муносабат билан газета мақола бериб, ўтган йил баҳорда қайси маҳаллалар планни тўлдирмай қолганини, қайси маҳаллалар бу ишда намуна кўрсатганини айтиб, илғор маҳаллалар қаторига «Янги маҳалла»ни ҳам қўшибди. Буни чолга невараси кўрсатиб қолди, чунки ўтқазилган дарахтларнинг кўпгина қисми тутмаган эди. Чол чиқиб маҳаллани айланди, дарахтларни кўздан кечирди. Ўтган йил баҳорда жами бир минг етти юз олтмиш беш туп кўчат ўтқазилган бўлиб, бундан фақат саккиз юз олтитаси тутган, тутган дарахтлардан йигирма икки тупи синган, саккиз тупи сассиқ, мўрт ва умри қисқа дарахтлар экан. Чол бу маълумотни олиб тўғри таҳририятга борди, аввал тортиниброқ гапирди, гапи ўтганини пайқагач, шовқин солди. Газета эртанги сонида «Янги маҳалла» ҳақида нотўғри маълумот берган мухбирига жазо берганини айтди ва мухбирни алдаган маҳалла фаолларининг котибига дашном берди ва шу билан бирга газетанинг хатосини кўрсатган Ҳикмат бува Норматовга ташаккур билдирди.

Ҳикмат бува шу кунни бурчакдаги чўткачига маҳсисини ёғлатиб, «маҳалламиз шарманда бўлгани» ҳақида унинг интихосиз жаврашига қулоқ солиб ўтирган эди, шу аснода ўша ёлғончи котиб ўтиб қолди ва чолни кўриб ўшқирди:

– Ҳу ўша... Ўзимиз тўғрилар эдик-ку, сенга нима, бир оёғинг гўрда-ю...

Чол секин бурилиб каради.

– Менинг бир оёғим гўрда, сенинг иккала оёғинг тўрдами? Унақа демагин, болам, ким олдин ўлишини билиб бўлмайди...

Чол яна бир нима демоқчи эди, ўзига гўр қазитиб қўйганини эслаб дами ичига тушиб кетди. Котиб жаҳл билан қўл силтаб жўнади. Чол қўлларини орқасига қилиб, бошини қуйи солиб, уйига томон битта-битта қадам ташлаб борар экан, ўйлар эди: «Бу бола гўр қаздириб қўйганимни эшитганмикан? Йўқ, эшитган эмас, лекин эшитиши мумкин...»

Чол жадаллаб уйга келди ва ўтириб хат ёзди: «Қабристон мудир ва гўрковларига ёзиб маълум қиламанки, қари бақатерак остидаги менинг номимга қазилган гўрни қабристон идорасига топшираман, азбаройи фойдаланиш учун».

Ҳикмат бува хатни неварасидан бериб юборди.

АЙБ КИМДА

Ҳамроев кечки овқатдан кейин бирпас чўзилмоқчи бўлган эди, тўғри келмади: нариги уй тўполон – болалар бир-бирини ёстик билан уриб ўйнаётибди; соат саккиз яримда мажлисга бориш ҳам керак. Кеча Ҳамдам ота-оналар мажлиси бўлиши тўғрисида мактабидан қоғоз олиб келган.

Ҳамроев ҳеч қачон мажлисга борган эмас, аммо фурсати бўлганда бир тайёрланиб бормоқчи ва бола тарбиялашни билмаган ёки бу ишга совуқ қараган ўқитувчиларни уялтирмоқчи эди. Бу ният унинг хотини Собирахонга жуда маъқул бўлди.

– Гапиринг, изза қилинг! Болалар мактабда ўқиб қайта бевош бўлиб кетяпти. Сиз уйда йўқ вақтларда Ҳамдамингизнинг дастидан менга кун йўқ. Илгарилар уриб енгар эдим, энди урай десам, қочиб томга чиқиб кетади, томда туриб менга тилини кўрсатади.

Ҳамроев қўйин дафтарига нималарнидир ёзди.

– Хўш, тағин нималар қилади?

– Тағин... урсам «бари бир оғримайди» деб хир-хир кулади... Ха, айтганча, бир йилдан бери бирон марта «ая» деганини эшитганим йўқ, ха-миша «Турондот» дейди.

Ҳамроев кулиб юборди. Бу лақабни Собирахонга ўтган йили байрамда бировникига меҳмон бўлиб боришганида ўзи қўйган ва шу билан ҳам-мани кулдирган эди.

– «Турондот» дейдими-а? Лекин буни маж-лисда гапириб бўлмайди, чунки... лекин бир то-мондан гапирилса ҳам бўлади, бола деган катта-ларнинг гапини гапирмаслиги керак.

– Албатта! Мактабда шунақа нарсаларни ўр-гатмаса нимани ўргатади? Қуруқ илм билан бола бола бўлар эканми?

Ҳамроев Собирахоннинг шикоятларини, газета-ларда ўқиган, одамлардан эшитган тарбияга доир гапларни ёзиб қўйин дафтарини тўлдирди, кейин буларнинг ҳаммасидан хулоса чикарди:

– Мен бирон қоғозга ўқимасдан қўл қўйсам, сен бирон кўйлакнинг ёқасини қийшиқ қадаб қўйсанг, ишга совуққонлик билан қараганимиз учун жавобгар бўламиз, нима учун бола тар-биясига совуққонлик билан қараган ўқитувчига қонун йўқ, қани, чакир бу ёққа Ҳамдамни!

Нариги уйдан, увадаси чиқиб кетган ёстикни кўтариб Ҳамдам чикди.

– Ўтир, бу ёкқа! Хўш, сен нима учун кўча болаларига ўхшаб ахлоқсизлик қиласан!

Хамдам ёстикни курсига қўйиб устига ўтирди ва онасига қаради.

– Нима қилдим?

– Мен сўраётиман, менга қара! Нима қилганингни билмайсанми? Нима учун ойинг урганда... хайр, бу ҳам майли. Нима учун ойингни «ая» демай... йўқ, нима учун томда туриб, аянгга... умуман, томларда юрар эмишсан, ер кўтармайдими? Мактабда сенга шуни таълим берадими? Қани дафтарларинг?

Хамдам аясига қаради.

– Қачон мен томда юрибман?

– Йўқ, томни қўй, менга дафтарларингни кўрсат! Бу йил ўқиш бошлангандан бери нечта «аъло» баҳо олдинг?

– Битта ҳам... ёмон баҳо олганим йўқ. Мана... Хамроев дафтарларини варақлай бошлади.

– Хўп, ҳозир кўрамиз... «яхши»... «ўрта»... «ўрта»... Қани «аъло»? Русчадан нима учун «яхши»?

– Аъло ўқисам ҳам ўқитувчимиз «яхши» кўяди, «аъло»дан «яхши» яхши дейди.

– Ха-ха! Ҳали сиз ёлғон гапиришни ҳам биласизми?! Қани, берироқ кел, кўзимга қара! «Яхши» яхши дейдими?

Хамдам ёлғон гапиришнинг бундай оқибатини умрида биринчи кўриши эди, йиғлаб юборди.

– Менга қара дейман! Ким ўргатди сенга ёлғон гапиришни? Қайси домланг?

Собирахон аралашди:

– Қўйинг энди, минбаъд ёлғон гапирмайди. Вой, тавба, русчадан нега «яхши», балодай гапиради шекилли-ку!

Ҳамроев Ҳамдамнинг қулоғидан чўзиб, ўзига қаратди.

– Тағин ёлғон гапирасанми? Бундан кейин ёлғон гапирадиган бўлсанг, билиб қўй, мен ойингга ўхшаб оғримайдиган қилиб урмайман-а!.. Шу ёлғон гапингдан кейин русчадан «яхши» олганингга ҳам ишонмайман. Қани, хўш, масалан, чойнакнинг қоққоғини русча нима дейди? Самоварнинг жўмрагини нима дейди?

Ҳамдам икковини ҳам билмади ва йиғлаганича нариги уйга кириб кетди. Ҳамроев қўйин дафтарини олиб нималарнидир ўчирди, яна нималарнидир ёзди.

– Йўқ, – деди дафтарини чўнтагига солиб, – бу ишга жиддий қараш керак. Шундай бўлгандан кейин мажлисга жиддий тайёргарлик кўриб бориlmаса бўлмайди. Тарбияга доир китоб кўп.

– Соат саккиз бўлди, – деди Собирахон.

Ҳамроев ўйланиб қолди: борса, албатта, гапириши керак, гапирмайдиган бўлса боришнинг кераги йўқ. Сўзга чиққанда гапни нимадан бошлайди, нима тўғрида гапирари ва қандай хулоса чиқаради.

– Йўқ, бу хилда боришдан фойда йўқ, Турондот, – деди, – бу сафарча сиз бординг. Мен янаги сафар жиддий тайёргарлик кўриб бораман.

– Қўйсангиз-чи! Умримда бормаган жойимга қанақа қилиб бораман. Менинг боришимдан нима фойда?

– Фойда бўлмаса зиён ҳам йўқ-ку!

Эр-хотин фойда-зиён тўғрисида тортишиб соатни саккиз ярим қилишди. Ҳамдам чиқди.

– Нима қилиб ўтирибсизлар? Директор жуда тайинлаган эди, хатни топширмагандирсан деб эртага мени уришади.

– Ойинг бормайди, боришидан фойда ҳам йўк, мен янаги сафар бораман.

– Мудир сўраса шунақа дейманми?

– Нега? Кап-катта бўлиб шунга ҳам важ то-полмайсанми? Дадам ишдан кеч келди, ойим бетоб ётибди дегин!

Хамдам дадасига қараганича узоқ туриб қолди. У, эртага худди шундай дейди.

1940

МУНДАРИЖА

Хотинлар	3
Башорат	25
Кампирлар сим қоқди	34
Ў жар.....	40
Адабиёт муаллими.....	46
Совчилар	50
Бемор.....	53
Кундошлар	55
Ноқобил қиз.....	66
Ифвогар	71
Қўзача.....	78
Томошабоғ	82
Нурли чўққилар	85
Маҳалла	99
Айб кимда	106

Адабий-бадiiй нашр

АБДУЛЛА КАХҲОР

БЕМОР

Ҳикоялар

Мухаррир
Фазилат МУҲАММАДИЕВА

Бадiiй муҳаррир
Суннат МУСАМЕДОВ

Саҳифаловчи
Ҳусанбой ЭРҒАШЕВ

Техник муҳаррир
Шерзод КУШАКОВ

Лицензия раками: АІ № 182. 08.12.2010 да берилган.

Босишга 03.04.2018 й.да рухсат этилди.

Бичими 84x108 1 32.

Босма табағи 3,5. Шартли босма табағи 5,88.

Гарнитура «Peterburg». Офсет қоғози.

Адади 5 000 нусха. Буюртма №

Баҳоси келишилган нарҳда.

«Yoshlar nigohi» хусусий корхонасида тайёрланди.

Нашриёт манзили:

Тошкент, Ўкчи кўчаси, 109-уй.

«ADAD PLYUS» МЧЖ да босмахонасида чоп этилди.

Манзил: 100097, Тошкент, Бунёдкор кўчаси, 28-уй.

Телефонлар: +99890 934 36 76; +99899 473 93 08.